

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады
ТҮРКОЛОГИЯ

TÜRKOLJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 6 (62), 2012

қараша-желтоқсан/kasım-aralık

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж қуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2012

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

**Редакция алқасының төрағасы /
председатель редакционной коллегии**

Ташимов Лесбек Ташимұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор

Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

**Бас редактор орынбасары /
Заместитель главного редактора**

Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі);
ф.з.д., проф. Ахматалиев А. (Бишкек); проф. Айнурал С.
(Түркістан); ф.з.д., проф. Бакашова Ж.К. (Бишкек),
ф.з.д., проф. Бахадирова С. (Нөкіс); (Түркістан); ф.з.д.,
проф. Ыбыраев Ш. (Астана); т.з.д., проф. Бутанәев В.
(Абакан); ф.з.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.з.д.,
проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.з.д., проф. Ергөбек Қ.
(Түркістан); ф.з.д., проф. Идельбаев М.Х. (Уфа); ф.з.д.,
проф. Илларионов В. (Якутск); ф.з.д., проф. М.Жұраев
(Ташкент); ф.з.д., проф. Закиев М. (Қазан); т.з.д., проф.
Қызласов И. (Мәскеу); ф.з.д., проф. Қунафин Г.С. (Уфа);
ф.з.д., проф. Қайдар Ә. (Алматы); ф.з.д., проф.
Махмұдин Н. (Алжир); ф.з.д., проф. Миннегулов Х.
(Қазан); ф.з.д., проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.з.д., проф.
Мырзахметов М. (Алматы); ф.з.д., проф. Нуреддин М.
(Бейрут), ф.з.д., проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.з.д.,
проф. Сарыбаев Ш. (Алматы); ф.з.д., проф. Тұрал С.
(Анкара); ф.з.д., проф. Тухлиев Б. (Ташкент); ф.з.д.,
проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск); ф.з.д. Улаков М.
(Нальчик); ф.з.д., проф. Черемисина М. (Новосибирск);
ф.з.д., проф. Хребицек Л. (Прага); т.з.д., проф. Ювалы
А. (Кайсері); ф.з.д., проф. Щербак А. (Санкт-
Петербург); ф.з.к. Әбжет Б. (жауапты редактор);
Танауова Ж. (жауапты хатшы).

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

**Yayın Danışma Kurulu Başkanı /
Head of the Editorial Board**

Prof. Dr. Lesbek Taşimoglu Taşimov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Kulbek Sarsenuli Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

**Baş Editör Yardımcısı / The assistant to
the Editor-in-Chief**

Prof. Dr. Dosay Tursinbayuli Kenjetay
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü
Başkanı

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof. Dr. Ahmataliyev A.
(Bişkek); Prof. Dr. Aynural S. (Türkistan); Prof. Dr. Bakaşova
J.K. (Bişkek); Prof. Dr. Bahadıröva S. (Nökis); Prof. Dr.
Ş. İbraev (Astana); Prof. Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof. Dr.
Vasiliyev D. (Moskova); Prof. Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof. Dr.
Egorov N. (Çeboksarı); Prof. Dr. Ergöbek K. (Türkistan);
Prof. Dr. İdelbayev M.H. (Ufa); Prof. Dr. İllariyonov V.
(Yakutsk); Prof. Dr. M. Juraev (Taşkent); Prof. Dr. Zakyev
M. (Kazan); Prof. Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof. Dr.
Kunafin G.S. (Ufa); Prof. Dr. Kaydar A. (Almatı); Prof. Dr.
Mahieddin N. (Aljir); Prof. Dr. Minnegulov H. (Kazan);
Prof. Dr. Musayev K. (Moskova); Prof. Dr. Mirzahmetov M.
(Almatı); Prof. Dr. Nureddin M. (Beirut); Prof. Dr. Orus-ool
S. (Kızı); Prof. Dr. Saribaev Ş. (Almatı); Prof. Dr. Tural S.
(Ankara); Prof. Dr. Tuhliiev B. (Taşkent); Prof. Dr. Tibikova
A. (Gorno-Altaysk); Prof. Dr. Ulakov M. (Nalçik);
Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof. Dr. Hrebitsek L. (Praga);
Prof. Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof. Dr. Şerbak A. (Sankt-
Peterburg); Dr. Abjet B. (Genel editör); Tanaouva J.
(Genel sekreter).

Б.Р.КАРИМОВ

ПУТЬ ПРЕВРАЩЕНИЯ ЯЗЫКА АБАЯ В МИРОВОЙ ЯЗЫК И
ИННОВАЦИОННОГО ПОВЫШЕНИЯ СТАТУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Мақалада ұлттың ойкуменистік теориясы және этносизм мен этнолингвопаннизм концепциялары негізінде ортатүрік тілін, туысқан тіл топтары үшін ортақтастырылған тіл жүйесін, ортадүние тілін және бірізді глобал жазу жүйесін қалыптастыру мәселелері зерттелді. Түрік тілдерінің, ортатүрік тілін және Түркі өркениетінің дамуы глобалдасу контекстінде қаралды. Бұл мақалада Абай тіліне жақын дүние тілі ортатүрік тілін жарату негізінде қазақ тілінің қоғамдық мәртебесін дамыту жолдары қаралды.

Makalede milletin oykumenizm teonisi “etnolingvopanzim” kavramı çerçevesinde ortak Türk Dilini, ortak yazı sistemini oluşturma meseleleri incelenir.

После достижения независимости Республикой Казахстан и казахской нацией делаются большие усилия для подъема внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка. Принята и проводится в жизнь государственная программа по поддержке развития казахского языка как государственного языка страны. Созданы центры по обучению казахскому языку и традициям. Однако в этом направлении есть еще много трудностей и нерешенных проблем. Значительная часть делопроизводства в стране не ведется на государственном языке. Не достаточным для современного уровня развития мировой цивилизации является уровень развития терминологической системы казахского языка и объем информации, имеющейся на казахском языке. В межнациональной и в международной системе коммуникации казахский язык используется недостаточно активно. В этих функциях в основном используются русский и английский языки. В комплексе эти факторы понижают социальный статус и имидж казахского языка, создавая о нем ошибочное мнение как о сугубо национальном языке неконкурентоспособном с «мировыми языками». Для прорывного ускоренного повышения социального статуса казахского языка требуются оригинальные нестандартные решения, так как стандартные решения не дают ожидаемого эффекта в требуемые сроки, несмотря на очень большие выделяемые средства.

Цель данного проекта: Обеспечить научную основу для прорывного инновационного модернизационного повышения внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка посредством создания близкородственного среднетюркского языка ортатюрк, имеющего потенциальные возможности для превращения в международный язык признаваемый ООН [1; 2; 3; 4]. Для достижения этой цели требуется решение

следующих задач: 1) создать среднетюркский язык ортатюрк; 2) создать координированную и унифицированную систему алфавитов национальных тюркских языков и языка ортатюрк; 3) создать координированную терминологическую систему тюркских языков и языка ортатюрк [5]; 4) развить информационные ресурсы на языке ортатюрк и национальных тюркских языках, в том числе на казахском языке [6; 7].

Среднетюркский язык ортатюрк в лексическом аспекте будет близок к языку Абая (1845-1904), одного из последних классиков Тюркской цивилизации, писавших на региональном варианте литературного языка «тюрки», который был среднетюркским и общетюркским языком той эпохи. Этот великий язык Тюркской цивилизации в 1924 году был юридически превращен в мертвый язык не имеющий социального функционирования в значимых сферах жизни общества и государства. На всех активных сторонников сохранения единства тюркского языка, тюркского народа и Тюркской цивилизации большевики навесили ярлык «пантюркист», объявили их «врагами народа» и жесточайшим бесчеловечным образом преследовали и уничтожали. Эта шовинистическая, отрицающая право наций на самоопределение акция была осуществлена в ходе так называемого «национально-государственного размежевания» произведенного посредством массового террора под руководством Сталина без выявления свободного волеизъявления народа Туркестана и тюркских народов. Но те, которые желали уничтожить и думали, что уничтожили языковое единство Тюркской цивилизации, ошиблись. Создание языка ортатюрк выступает как оживление великого тюркского языка «тюрки», выведение его из состояния «клинической смерти» с помощью современных методов математической и компьютерной лингвистики, современных средств информационной цивилизации. Это фундаментальное лингвистическое единство Тюркской цивилизации независимые тюркские народы смогут восстановить.

Реализация предлагаемого нами проекта создания языка ортатюрк и совершенствования системы функционирования тюркских языков и письменностей выступила бы как фактор прорывного, инновационного, модернизационного социального развития государств и наций, входящих в Тюркскую, Центрально-азиатскую цивилизацию и мировой цивилизации.

Для социально-экономического развития Казахстана выполнение данного проекта имело бы большое значение, так как позволило бы оперативно, без очень больших затрат собственных ресурсов, коллективными усилиями всех тюркоязычных народов и структур ООН, получать основную мировую информацию и передавать миру свою информацию на близкородственном мировом языке ортатюрк. Это подняло бы социальный статус и имидж казахского языка почти до уровня международных, мировых языков. В свою очередь, это привело бы к повышению и его внутригосударственного социального статуса.

Возможны следующие негативные последствия в случае отказа от данной программы. Будет упущена стратегически важная историческая и геополитическая возможность самосохранения и успешного саморазвития Казахстана, казахской нации и казахского языка на основе опоры на сотрудничество и взаимопомощь родственных тюркских народов. Казахский язык, может быть, будет оттеснен из основных сфер социальной жизни такими международными, мировыми языками как русский, английский и китайский языки или подвергнется их очень сильному деформирующему воздействию. В результате этого языковая, национальная и государственная идентичность населения Казахстана может испытать большие колебания и стать нестабильной в процессе глобализации и мощного воздействия нетюркских геополитических акторов. Это противоречит национальным интересам и национальной безопасности Казахстана и казахской нации.

Существуют следующие основные варианты решения проблемы языка межтюркского межнационального общения: 1) Признание английского языка как лидирующего мирового языка, который знают многие представители тюркских народов в качестве языка межтюркского межнационального общения; 2) Признание русского языка как одного из мировых языков, который знают многие тюркские народы в качестве языка межтюркского межнационального общения; 3) Признание одного из национальных тюркских языков в качестве языка межтюркского межнационального общения; 4) Возрождение языка «тюрки» в качестве языка межтюркского межнационального общения; 5) Создание среднетюркского языка «ортатюрк» методом усреднения тюркских языков, признание его в качестве языка межтюркского межнационального общения, языка информации имеющей общетюркское и мировое значение и достижение признания его в качестве одного из языков ООН. Этот пятый вариант мы предлагаем реализовать, так как он не предоставляет привилегий и не создает ущемления прав и достоинства каждого из тюркских народов, он дает им право использовать свой тюркский язык как государственный язык в своем национальном государстве и развивать его в меру своих возможностей, обеспечивая равноправие и равенство всех тюркских языков между собой [1; 2; 3; 4].

Ортатюрк способствовал бы сотрудничеству между тюркскими народами, информационно-коммуникативному, духовно-интеллектуальному развитию личностей и социальных групп, как Казахстана и Тюркского мира, так и всей Мировой цивилизации.

Тюркская группа языков входит в состав более крупного генетического объединения языков, названных алтайскими. Возникает возможность варианта языкового развития с созданием среднеалтайского языка. Мету целесообразности вариантов языкового развития следует исследовать отдельно. Расчет меры близости различных генеалогически

родственных языков в рамках групп и подгрупп языков может быть произведен на основе разработанного в математической лингвистике метода определения количественной меры близости и удаленности родственных языков и диалектов [8; 9]. Это позволит найти оптимальные пути усреднения. На этой основе можно выяснить, какой из вариантов языкового развития лучше: 1) произвести усреднение по всей группе генеалогически родственных языков; 2) произвести усреднение по отдельным подгруппам генеалогически родственной группы языков; 3) не производить усреднения.

Процессы развития языков, особенно проблемы изменения языковой идентичности, целесообразно оценить с точки зрения соотношения прав человека и прав наций и языковых групп личностей. В индивидуалистической концепции личности личность отрывается от сформировавшего её социума и рассматривается как независимое априорно самодостаточное исходное начало для оценки всех процессов происходящих в мире. Права социума, общности, коллектива, который сформировал данного человека, при этом учитываются в недостаточной мере. Целесообразно достичь большей гармонизированности в соотношении прав личности и прав социума. Для этого необходимо учесть социальную сущность человека и нации. В этой связи целесообразно использовать ойкуменическую теорию нации, концепции этноцизма, этнолингвопанизма, усредненных языков и среднемирового языка [1; 2; 3; 4], которые в целом составляют лингвогеополитическую концепцию, ведущую к синтезу языков Востока и Запада.

Концепции этноцизма и этнолингвопанизма основываются на ойкуменической концепции нации [1]. Они дают основу для конвергентного развития цивилизаций, наций и культур Востока и Запада, так как эти концепции показывают, что такие характеристики нации, как общность территории, экономики, языка, культуры, социально-психологических черт являются акциденциями, но не атрибутами. В контексте ойкуменической теории нации рассмотрим проблемы глобального развития и пути сохранения национальных культур, языков, развития языковой и культурной конвергенции Востока и Запада. В этих вопросах целесообразно достичь оптимального сочетания общечеловеческих и национальных интересов. Для обеспечения единства Человечества и сохранения его многообразия целесообразно создание системы усредненных языков для групп генеалогически родственных языков [1; 2], а в дальнейшем создание среднемирового языка посредством усреднения в многообразии усредненных языков и изолированных языков на основе ностратической (борейской) концепции, концепции языковых универсалий и статистических методов усреднения языковых феноменов [1; 2]. Создаваемый таким путем всемирный вспомогательный язык межкультурного, межнационального общения, накопления мировой информации и глобального обучения

способствовал бы решению многих глобальных проблем мировой цивилизации и духовному взаимообогащению всех локальных цивилизаций и народов. Создание среднемирового языка могло бы выступить как путь языковой и культурной конвергенции Востока и Запада в рамках системы единого Человечества [10].

В современную эпоху глобализации и формирования мировой информационной цивилизации важно решение проблем формирования единого информационного пространства для каждой из групп родственных по языку народов. Рассмотрим это на примере алтайских народов. Языковые барьеры, как обусловленные различием языков, так и различием их письменностей, являются препятствиями развитию данного единого информационного пространства. Иероглифы, используемые в японском языке, относящиеся к алтайской семье языков, создают «иероглифический барьер», который также препятствует развитию единого информационного пространства алтайских народов. Для алтайской семьи в целом, включающей в себя тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки, проблеме языкового барьера между алтайскими языками предлагается преодолеть посредством использования метода создания усредненных языков для соответствующих групп родственных языков, то есть путем создания среднеалтайского языка на основе создания среднетюркского, среднемонгольского языков и усредненного тунгусо-маньчжурского языка. Для создания среднеалтайского языка целесообразно усреднить следующие пять языков: среднетюркский, среднемонгольский, усредненный тунгусо-маньчжурский, японский и корейский языки. При этом предлагается использовать метод усреднения в меру его применимости, используя также достижения современной алтаистики и бореиской, ностратической теории. При таком построении среднеалтайский язык не будет достаточно целостным. Поэтому для дополнения недостающих компонентов целесообразно использовать теорию языковых универсалий, статистические методы переработки баз данных. При создании усредненного языка для других семей и групп языков (романской, германской, индийской, дравидийской, индонезийско-малайзийской, славянской, семитской, иранской, уральской и др.) целесообразно применять метод аналогичный методу, примененному в отношении алтайской семьи языков [11].

Целесообразно также создать глобальную единую всемирную систему письменности [12], охватывающую как письменности на основе алфавитов, так и иероглифические и силлабарийные системы письменности [13]. Ныне иероглифический барьер, сильнее чем «Великая китайская стена» в древности, разделяет мировую цивилизацию и мировое информационное пространство. Для реализации западно-восточного синтеза культур необходимо решение этой глобальной проблемы развития письменности. Богатства человеческой культуры мирового значения, закодированные в

сложнейших системах письменности связанных с иероглифическим принципом письма, целесообразно перекодировать, перейдя к оптимальной по затратам человеческих сил новой кодировке построенной на основе алфавитного принципа. Это было бы благом для всего Человечества, в том числе для самих народов Китая и Японии, являющихся неотъемлемой частью мировой цивилизации. Это позволит объединить интеллектуальные и материальные ресурсы Человечества для инновационного решения стоящих перед всеми нами сложнейших и опаснейших глобальных проблем. Самореализация, наполнение смыслом жизнедеятельности человека в этих сообществах приобрело бы характер, соответствующий требованиям современной информационной и инновационной эпохи.

В процессе формирования мировой информационной цивилизации для каждого тюркского языка целесообразно создание компьютерных программ преобразующих тексты на одном алфавите в тексты на другом алфавите. Целесообразно создание компьютерных программ для перевода с одного тюркского языка на другой. При этом перевод на язык ортатюрк мог бы служить основным этапом для последующего перевода на другие тюркские языки [6]. Необходимо увеличить информационные ресурсы в Интернет на национальных тюркских языках и на языке ортатюрк [6; 7]. Осуществление этих предложений способствовало бы развитию Тюркской цивилизации в системе мировой информационной цивилизации.

Реализация этих проектов выступила как фактор инновационного модернизационного развития мировой цивилизации. Развитие системы информации, трансфер технологий, информационное обеспечение инновационной деятельности, защита права интеллектуальной собственности, международное сотрудничество в этих сферах обеспечивается в большей мере при преодолении языковых и иероглифических барьеров и формировании единого мирового информационного пространства, использующего алфавитный принцип и единую координированную и унифицированную систему алфавитов [12; 13, 14].

Предлагаемые преобразования соответствуют тенденциям развития и расширяют горизонты развития межкультурной коммуникации в процессе формирования мировой информационной цивилизации в XXI веке. Они направлены на решение проблем в данной сфере на основе общепризнанных в системе норм международного права принципов равноправия, суверенитета государств, обеспечения прав и свобод человека и коллективных прав социальных групп (национальных, языковых, этнических, расовых, конфессиональных, локально-цивилизационных и др.).

Создание среднетюркского языка ортатюрк, который в лексическом аспекте будет близок к языку Абая, приведет к возрождению тюркского языка в качестве одного из международных, мировых языков. Это послужит основанием для прорывного инновационного модернизационного повышения

Б.Р.Каримов. Путь превращения языка Абая в мировой язык...

внутригосударственного и международного социального статуса казахского языка и всестороннему развитию казахской национальной культуры [5; 15].

ЛИТЕРАТУРА

1. Karimov B.R, Mutalov Sh. Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993 (второе изд. в 2008 году).
2. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008.
3. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Qarshi: Nasaf, 2003.
4. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск, 2004.
5. Каримов Б.Р. Проблемы развития единства тюркских народов и повышения статуса национальных языков (на примере казахского языка) // Түркітілдес елдердің терминқор қалыптастыру тәжірибесі. Астана, 2011. С.202-207.
6. Karimov B.R. Ortatürk dili ve kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımını yoğunlaştırmak // I Uluslararası “Kitle iletişim araçlarında Türkçenin kullanımı” bilgi şöleni bildirileri. 16-17 Nisan 2009, Kırkkale, 2011. S. 665-667.
7. Karimov B.R. Türk kültürünün cihan dil kültürü gelişmesindeki katkısı ve şimdiki zaman dil problemleri // 2 Uluslararası Türk kültürü kurultayı. Fethiye, 03-04 Aralık 2009, Fethiye, 2010. S.161-165.
8. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. О количественной оценке синхронической близости родственных диалектов и языков // III-я Международная конференция по тюркологии (10-12 сентября 1980 г.). Языкознание. Тезисы докладов и сообщений. Ташкент: Фан, 1980.
9. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. О количественной оценке синхронической близости родственных языков и диалектов // Тюркское языкознание. Ташкент, Фан, 1985. С. 126-129.
10. Каримов Б.Р. Глобальное обучение и пути языковой и культурной конвергенции Востока и Запада // VII Международная конференция «Образование личности и развитие межкультурной компетентности в новом тысячелетии». Хабаровск, 2010.
11. Каримов Б.Р. Проблемы формирования единого информационного пространства алтайских и уральских народов // Наука Удмуртии, № 5(43), июнь 2010. С.63-66.
12. Каримов Б.Р. Проблема создания единого унифицированного алфавита как глобальная проблема // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып.2. Ташкент, 2005, с.22-23.
13. Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Проблемы развития письменностей языков в процессе глобализации. Ташкент: IFEAS, 2006.
14. Каримов Б.Р. Стереотипы языкового консерватизма, концепции языка ортатюрк и единой системы письменности // Материалы Международной научно-теоретической конференции «Актуальные вопросы фонетических наук: истоки и перспективы». Алматы, 2012. С. 278-284.
15. Каримов Б.Р. Как превратить язык Абая в мировой язык? (Проблемы и пути развития тюркских языков и их письменности) // Наука. Философия. Религия. Алматы: КазНПУ им.Абая, 2008. С.22-26.

REZUNE

B.KARIMOV (Tachkent)

WAY TO BECOMING LANGUAGE ABAYA IN WORLD LANGUAGE
AND INNOVATION UPGRADING THE STATUS OF THE KAZAKH
LANGUAGE

In article on a basis of oikumenic theory of nation, concepts of ethnosizm and ethnolinguapanizm is offered to create language ortaturk, system of averaged languages for groups of related languages, averaged world language and global united system of writings. Development of national Turkic languages, language Ortaturk and the Turkic civilization in a globalization context is investigated. In article is offered project of innovational increasing of social status of the Kazakh language by means of creation of the language Ortaturk, which will be one of World languages and will be close to the language of Abay.

М.СОЕГОВ

КАК БЫЛ ВОССТАНОВЛЕН ЛАТИНИЗИРОВАННЫЙ АЛФАВИТ
ТУРКМЕНСКОГО ЯЗЫКА ВЗАМЕН КИРИЛЛИЦЫ
(из личного опыта в связи с 20-летием его принятия)

Автор Түркмөнстан Мөжлісінде (Парламент) 1992-1993 жылдары латын жазуы негізінде жаңа түркмөн алфавитінің қалай қабылданғанын, оның кейбір жекелеген тустарын, маңызды детальдарын өңгімелейді.

Кілт сөздер: Жаңа алфавит жобасы, ел парламенті, баяндама, жарыссөздер, жарлық, қаулы.

Yazar kendi tecrübesine dayanarak Türkmen Latin alfabesinin 1992-1993 yıllarında nasıl kabul edildiğini ayrıntılı bir şekilde değerlendirdi.

Anahtar kelimeler: yeni alfabe projesi, devlet meclisi, fikir tartışmaları, yargı.

Первый проект нового туркменского алфавита на латинской графической основе, предложенный группой ученых академического Института языкознания во главе с его директором появился на страницах правительственной газеты «Туркменистан» от 19 августа 1992 года, который затем был перепечатан другими центральными периодическими изданиями. Проект нового алфавита был снабжен пояснительной запиской, и он сравнивался в составленной с этой целью специальной таблице с буквами действующего алфавита на кириллице, а также графическими знаками туркмено-латинской азбуки, использованной в Туркменистане в тридцатые годы XX столетия [См.: 7]. В последующем отдельными лицами (Аман Ханбердыев, Дурдымухаммет Курбанов и другие) были предложены несколько иных вариантов будущего туркменского алфавита, которые по существу не отличались от алфавита английского языка, и, следовательно, не учитывали и не могли учитывать звуковые особенности туркменского языка на письме.

Президент Туркменистана Сапармурат Атаевич Ниязов (1940-2006), названный в последующем Сапармуратом Туркменбаши Великим за заслуги как лидера нации в ответственном периоде общественного развития и главы независимого туркменского государства, 21 января 1993 года в Президиуме АН Туркменистана провел расширенное заседание по алфавиту с участием всех заинтересованных лиц. На этом заседании автор настоящих строк, будучи директором Института языкознания, выступил с обоснованием проекта алфавита, предложенного через периодическую печать еще 19 августа 1992 года. После всестороннего обсуждения Президент страны на этом же заседании создал и утвердил Правительственную комиссию по рассмотрению предложений по новому алфавиту туркменского языка в составе 28 человек (Председатель комиссии С.А. Ниязов, заместитель Председателя М. Соегов и другие) [См.: 6, 7 – 10].

Члены указанной Правительственной комиссии в составе М. Соегова, П. Азимова, С. Куренова, А. Оразова, С. Гуджикова, Х. Мухиева и Б. Ходжаева 12 февраля 1993 года выступили в газетах «Туркменистан» и «Туркменская искра» со статей «О проекте нового туркменского алфавита» [3], который существенно отличался от предложенного в августе 1992 года проекта. Это объясняется тем, что в новом проекте составители постарались учесть почти все требования «компьютерщиков» (в частности, Батыра Бальшевича Овезова и других). Как показала дальнейшая двухмесячная совместная работа над проектом алфавита, эти старания составителей по данному направлению были напрасными и не дали положительных результатов в деле выработки окончательного проекта.

Меджлис (Парламент) Туркменистана на своей восемнадцатой сессии двенадцатого созыва, прошедшей 12 апреля 1993 года в Ашхабаде, заслушав и обсудив доклад автора настоящих строк, директора тогдашнего Института языкознания им. Х. Байлиева Академии наук Туркменистана, принял постановление об утверждении Указа Президента государства о новом алфавите туркменского языка [9]. Ниже приводится текст тогдашнего доклада автора в русском переводе согласно с изданным стенографическим отчетом сессии туркменского Парламента. Ибо в основном докладе, а также в выступлениях депутатов Меджлиса Туркменистана в ходе обсуждения своеобразным образом фокусировались многие стороны истории разработки нового туркменского алфавита, а также внедрения его в языковую практику в будущем (кроме того, указанный сборник был издан ротационным способом в машинописи тиражом всего 200 экземпляров, и в настоящее время имеется лишь в центральных библиотеках страны, а за пределами Туркменистана вообще отсутствует):

«Председательствует тов. Мурадов С.Н., Председатель Меджлиса Туркменистана.

Председательствующий: – Уважаемые товарищи депутаты!.. Первым предлагается рассмотреть вопрос о проекте Указа Президента Туркменистана С.А. Ниязова о новом алфавите туркменского языка. Я вам его зачитаю (Зачитывается проект Указа на государственном и русском языках). Переходим к рассмотрению.

Слово для доклада по данному вопросу предоставляется директору Института языкознания им. Х. Байлиева Академии наук Туркменистана М. Соегову.

М. Соегов: – Уважаемые депутаты! Одним из направлений развития нашего государства являются вопросы, связанные с нашим родным языком. С приобретением независимости туркменский язык получил широкие возможности для дальнейшего совершенствования. Испокон веков туркменский язык служил развитию туркменского народа и занимал определенное место в истории общества.

Сегодня туркменскому языку придан статус государственного и это право закреплено в специальной статье Конституции Туркменистана.

В соответствии с законом «О языке» и государственной программой по претворению его в жизнь по сравнению с предыдущими годами несколько улучшилось качество преподавания туркменского языка в различных учебных заведениях. В целях коренного улучшения изучения научных, практических проблем, связанных с развитием и функционированием туркменского языка, согласно Указу Президента С.А. Ниязова в составе АН Туркменистана был создан как самостоятельное научное учреждение Институт языкознания им. Х. Байлиева.

Обращая свои взоры на последнее тысячелетие нашей истории, мы убеждаемся в том, что письменность туркменского языка в основном опиралась на арабский, латинский алфавиты и кириллицу.

Нынешний алфавит туркменского языка на основе кириллицы был принят в 1940 году. Можно сказать, что за истекшие 53 года этот алфавит в целом отвечал требованиям своей эпохи,

Идея перехода к предлагаемому туркменскому алфавиту на основе латинской графики выдвинута самой жизнью. Она продиктована независимостью и даст мощный толчок в развитии суверенитета государства, возможности углублять взаимовыгодные контакты. Туркменистан волеется в ряд развитых стран.

Уважаемые депутаты, предлагаемый новый алфавит туркменского языка рассмотрен на заседании правительственной комиссии, затем обнародован в средствах массовой информации. За истекшие полтора года работы над проектом алфавита поступило много предложений, замечаний. Существенные из них были учтены при доработке окончательного варианта.

На наш взгляд, данный проект учитывает особенности туркменской письменности, что поможет в изучении других языков, использующих латинскую графику, обеспечит вхождение нашего государства в мировую информационную систему, широкое внедрение компьютеров и технических средств, улучшит издательскую и типографическую деятельность.

По поручению Президента С.А. Ниязова члены правительственной комиссии по подготовке проекта алфавита, руководители комитетов Меджлиса побывали на местах, встречались с депутатами, хякими велятов и этрапов, арчынами, работниками просвещения, опытными учителями. В целом новый алфавит туркменского языка воспринят с одобрением, было высказано пожелание разработать методические пособия по обучению новой письменности. К решению этой задачи специалисты уже приступили. Конечно, переход к новому алфавиту потребует от государства значительных материальных и финансовых средств. Кроме того, каждый из нас должен по-новому подходить к этой проблеме,

освобождаясь от старого мышления, стереотипов, формировавших годами» [1, 231 – 234].

Докладчик завершает свою речь, обращаясь к депутатам Меджлиса с просьбой поддержать Указ Президента страны о новом алфавите туркменского языка. Председательствующий зачитывает подготовленный ранее проект Постановления Меджлиса Туркменистана об одобрении представленного Указа Президента страны по данному вопросу.

Депутаты приступают к обсуждению рассматриваемого вопроса. Первым слово представляется депутату Пиримкули Танрыкулиеву, который в целом поддержав Указ Президента и Постановление Меджлиса о новом туркменском алфавите, говорит об отсутствии, как это было, например, с Законом «О языке», механизма их реализации. Председательствующий – Председатель Меджлиса Туркменистана С.Н. Мурадов дает следующее разъяснение этому замечанию депутата: Механизм определен самим Указом. «Безусловно, что в ходе решения данной проблемы возникнет множество вопросов. В течение трех лет до перехода на новый алфавит Президент, Меджлис, правительство, соответствующие ведомства будут вести работу по успешному осуществлению реформы в указанной области» [1, 234 – 235].

Слово берет депутат Худайберды Дурдыев, который отмечает, что «предложенный проект нового туркменского алфавита на основе латинской графики учитывает как тенденции развития мировых процессов в области информационной технологии, так и особенности туркменской фонетики». Далее он говорит: «В целом поддерживаю новую графику туркменского языка, но, вместе с тем, отдельные буквы, в частности ‘ш’ и ‘ж’, усложнены. Здесь надо было исходить из алфавита, основанного на латинской графике, существовавшей до 1940 года» [1, 235 – 236].

Затем к обсуждению подключился депутат Агаджан Гельдиевич Бабаев и рассказал, что проект нового алфавита разрабатывался более года, он неоднократно рассматривался на заседаниях АН Туркменистана, самой комиссии, Президиума Меджлиса. Депутат также отмечал, что последний вариант чуть отличается от первичного. Некоторые буквы, появившиеся в нем, отсутствуют в компьютерах. Предлагая вопрос о принятии нового алфавита поставить на голосование, он отметил, что «на новый алфавит намечено переходить с 1 января 1996 года. Указ не вечен. Если народ одобрит, с течением времени, возможно, изменятся некоторые буквы или отдельные понятия будут изложены по-другому» [1, 236].

Завершив дебаты, Председатель Меджлиса Туркменистана Сахет Непесович Мурадов вновь приглашает на трибуну докладчика М. Соегова и просит прокомментировать отдельные мысли, прозвучавшие в выступлениях депутатов, в частности Х. Дурдыева.

М. Соегов: – В течение года по этому вопросу прошли дискуссии. В ходе обсуждения на страницах газет и журналов были высказаны разные мнения, предложения.

Как вы знаете, алфавит на латинской графике до 1940 года существовал в республике 12 лет. Среди населения Туркменистана есть отдельные представители старшего поколения, знающие этот алфавит. Конечно, если бы мы взяли за основу целиком прежний алфавит, то его было легче и быстрее усвоить. Однако время изменилось, прошло более полвека, мир стал другим. В 1928 году вместе с нами все тюркские народы перешли на латинскую графику. В частности, в Турции тогда был такой же алфавит. За истекшие годы Турция внесла в его свои коррективы. Два года назад Азербайджан восстановил свой алфавит с внесением некоторых изменений.

Сейчас во многих странах мира используется компьютерная техника, этот процесс со временем будет расширяться. Поэтому при создании нового туркменского алфавита мы учли два обстоятельства: с одной стороны требования языка, с другой – возможности использования компьютерной техники.

В этом зале находится депутат Б.Б. Овезов, который непосредственно занимался компьютеризацией алфавита. Он даст соответствующий комментарий.

Нынешний вариант алфавита, представленный комиссией, предлагается взять за основу, что даст возможность в дальнейшем войти в мировую информационную систему. Как суверенное государство мы должны научиться использовать информацию о происходящем в мире [1, 237 – 238].

После выступления депутата Батыра Бальшевича Овезова, который подробно рассказал о компьютерной основе нового туркменского алфавита, Меджлис Туркменистана, завершив прения полностью, единогласно принял Постановление об одобрении Указа Президента Туркменистана С.А. Ниязова о новом алфавите туркменского языка [1, 238–239], которое на следующий день, 13 апреля 1993 года, напечатали все газеты государства.

Указ Президента Туркменистана по данному вопросу кроме преамбулы состоит из четырех пунктов, а именно: принять новый туркменский алфавит в образце, предложенном Правительственной комиссией (1), внедрить его в жизнь, начиная с 1 января 1996 года (2), разработать программу на 1993 – 1996 годы по подготовке переводу туркменской письменности на новый алфавит (3), создать государственный комитет по организации перехода на новый алфавит (4) [5].

Государственный организационный комитет по руководству работой перехода на новый алфавит туркменского языка был создан незамедлительно 23 апреля 1993 года под председательством Президента Туркменистана

С.А. Ниязова, в состав которого входил всего 15 человек, в том числе автор настоящих строк [4]. Государственная программа по внедрению нового туркменского алфавита в жизнь, состоящая из намеченных мер на последующие три года, разрабатывалась в Институте языкознания им. Х. Байлиева Академии наук Туркменистана (директор М. Соегов) и была принята Постановлением Президента за № 1380 от 25 июня 1993 года [8].

В конце своих записей хотим привести выдержку из статьи русскоязычного турецкого ученого доктора философии Зеки Пекташа (работает проректором по научной работе Международного туркменско-турецкого университета), опубликованной в 2009 году: «В соответствии с требованиями нового алфавита М. Соегов разработал ряд дополнений и уточнений к существующим орфографическим нормам, которые после обсуждения в институте и утверждения Кабинетом министров Туркменистана, приобрели законную силу. Ученый-языковед в сотрудничестве с методистами создал на туркменском и русском языках учебные пособия под названием “Новый туркменский алфавит” для взрослого населения, которые выдержали два издания, а также “Мою азбуку” для подготовительной группы детских садов и “Букварь” для первого класса школ, который почти ежегодно переиздается и используется по настоящее время. Школьные учебники по туркменскому языку для 5 и 6 классов, созданные М. Соеговым в соавторстве с другими языковедами, выдержали несколько изданий и служили в школах полезным пособием до создания новых учебников в 2008 году. М. Соегов в 1995 году руководил и принял непосредственное участие в работе небольшого коллектива ученых по подготовке практических пособий – трехязычных словарей по написанию туркменских имен и фамилий, а также географических названий Туркменистана на родном (новый алфавит), английском и русском языках, которыми пользуются по настоящее время при заполнении паспортов граждан страны, свидетельств о заключении брака, рождении ребенка и других документов. Им было подготовлено (в соавторстве) пособие по переводу делопроизводства на государственный язык в учреждениях, предприятиях и организациях. За заслуги в деле перевода туркменской письменности с кириллицы на латиницу Указом Президента страны М. Соегов в 1993 году был награжден медалью “Тайрат” – одной из первых государственных наград Независимого Туркменистана» [2, 14].

Таким образом, современный алфавит туркменского языка, полный переход к которому осуществлялся в начале 2000 года, после внесения последующих изменений, состоит из 30 букв, имеющих следующие начертания и последовательность: *Aa (a), Bb (б), Çç (ч), Dd (д), Ee (э). Ää (аэ). Ff (ф), Gg (г), Hh (х), Ii (и), Jj (дж), Žž (ж), Kk (к), Ll (л), Mm (м), Nn (н), Ňň (н҇), Oo (о), Öö (оэ), Pp (п), Rr (р), Ss (с), Şş (ш), Tt (т), Uu (у), Üü (уэ), Ww (в), Yy (ы), Ýý (й), Zz (з).*

В заключении следует также отметить, что эти и некоторые другие вопросы в несколько иной последовательности и изложении нами ранее были обнародованы со страниц языкового журнала Анкарского университета (Турция) и периодического сборника, выпускаемого Международным туркменско-турецким университетом в Ашхабаде [См.: 10, 93 – 95; 11, 63 – 68], в публикациях в связи с первой, а затем пятнадцатой годовщиной принятия нового туркменского алфавита.

ЛИТЕРАТУРА

1. Восемнадцатая сессия Меджлиса Туркменистана (Двенадцатый созыв). 12 – 13 апреля 1993 года. Стенографический отчет. – Ашхабад: Туркменистан, 1994. – С. 420.
2. Пекташ З. Колодец, вырытый иголкой, или золотой слиток // Академик Мурадгелди Соегов (к 60-летию со дня рождения). – Ашхабад, 2009. – С. 4 – 19.
3. Туркменская искра, 1993, 12 февраля.
4. Түркмен дилиниң тәзе элипбийине гечмек ишине ёлбашчылык эдйән Дөвлет гурамачылык комитетини дөретмек хақында Түркменистаның Президентиниң Карары. 23 апрель, 1993 йыл. № 1282 // Түркменистан, 1993, 24 апреля.
5. Түркмен дилиниң тәзе элипбийини кабул этмек барада Түркменистаның Президентиниң Перманы // Түркменистан, 1993, 13 апреля.
6. Түркмен дилиниң тәзе элипбийи хақындақы теклишлере гарамак боюнча Хөкүмет комиссиясы. Түркменистаның Президенти С.А. Ныязовың 1993-нжи йылың 21-нжи январьндақы № 1146-нжи Карары билен дөредилди // Соегов М., Режебов Н. Тәзе түркмен элипбийи. Ашгабат: Рух, 1993. – С. 7 – 10.
7. Түркменистан, 1992, 19 августа.
8. Түркменистанда түркмен дилиниң тәзе элипбийини дурмуша орнашдырмак боюнча 1993 – 1995-нжи йылларда амала ашырылмалы чәрелериң Дөвлет программасы // Түркменистан, 1993, 30 июня.
9. Түркменистаның Межлисиниң маслахаты хақында информацион хабар // Түркменистан, 1993, 13 апреля.
10. Söyegow M. Latyn ýazuw dünýäsinde 15 ýyllyk tejribe: Meseleler we çözügütler // Beýik Galkynyş eýýamunyň batly gadamlary (Makalalar ýygyndysy, birinji kitap). – Aşgabat: Ýlym, 2008. – S. 63 – 68.
11. Söyegow M. Täze türkmen elipbiyi: Bir ýylyň jemleri // Dil dergisi. – Ankara: Tömer, 1995, Ocak, № 27. – S. 93 – 95.

REZUME

M.SOYEGOV (Ashgabad)
HOW WAS RESTORED LATINIZED ALPHABET INSTEAD OF CYRILLIC
TURKMEN LANGUAGE
(from personal experience in connection with the 20th anniversary of its adoption)

The author on his own experience tells us about some aspects of adoption at the Majlis (Parliament) of Turkmenistan the new Turkmen alphabet based on Latin graphics, reveals important details and the details of its development in 1992 – 1993.

Key words: design of a new alphabet, the country's parliament, the report, the debate over, the decree, judgment.

Е.Ж.ӨМІРБАЕВ

«ӘДІЛ СҮЛТАН» ЖЫРЫНДАҒЫ ЕСІМ СӨЗЖАСАМ ЖҰРНАҚТАРЫ

В статье рассматривается система словообразования героического эпоса «Адил султан», которая была написана в XVI-XVII вв.

Makalede 16-17. yy'da yazılmış olan "Adil Sultan" destanında kullanılan isim yapım eklerinden bahsedilir.

“Adil sultan” kahramanlık destanı 16-17. yüzyıllarda nazım şeklinde yazılmıştır. Şiirler Nogay-Kazak devrinde yaşayan kahraman Adil Sultan ve eşinin gördüğü rüya hakkındadır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yazılan bu şiir parçalarında Fars dilinin tesiri açıkça görülür. Yani 14-16. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak ve Maverainnehir bölgelerinde medeniyet dili olarak Fars dili oldukça tesirlidir. Eserin kimin için ve kimlerin elinde bulunduğu hakkında bilgiyi Divan’ın ilk sayfasından alabiliriz.

Tarihçi alim A.İsin’e göre: destan Sök Sultan’ın oğlu Cangazi Rusya’ya sık sık gittiği seferlerin birinde götürülmüş ve oraya bırakılmış olabilir. Çünkü Cangazi Sultan 1881 yılında Ombı’ya Rusya’ya tabi olmak niyetiyle iki defa gitmiştir. Onun Rusya’ya gittiği zamanı Rusya’nın Dış Siyaseti Arşivi’nde saklı olan belgeler ispat edebilir [1,12].

Destan 14-15. yüzyıllarda halk arasında sözlü olarak doğmuş ve 15. yüzyılın sonu 16.yy.’ın başında yazıya geçirilmiştir. Bu destan Altın Ordu dağılmadan önce halk arasında icra edilip, sonra Nogay, Kazak ve Karakalpak olarak yavaş yavaş ayrılmasından dolayı değişerek bu günlerde bu halkların “öz” eserine dönüşmektedir. Bu devirde Kazak Hanlığı kuruluyordu. Aynı zamanda Kazak halkı da millet olarak kalıplaşmaktaydı. Başka yerlerde İdil-Cayık-Kırım aralığında 16. yüzyılda nogayların halk olarak kalıplaştığı zaman “Adil Sultan”, “Orak-Mamay”, “Er Şoban” ve “Kaztugan sözü” gibi destanlar nogay ve kazakların arasında icra edilmekteydi. Sonradan Nogayların bir kısmı Kazak Hanlığı’nın el altına girmeye başlar. 16. yüzyılın sonunda Kazak Hanlığı ile Nogay Hanlığı arasında olan savaş neticesinde Nogay biyi Ormanbet şehit olur. Haknazar saltanatı devrinde Kazak Hanlığı nogaylara sık sık savaş açarlar ve Nogay Ordusu dağılmaya başlar. Bunun hakkında Rus alimi V.İ.Jirmunskiy «Тюркский героический эпос» adlı kitabında şöyle der: «Nogay Ordası’nın dağılması Nogay uluslarının çoğunun Kazak Hanlığı el altına girmesine ve kazaklarla karışmasına sebep olur. Şih-Mamay’ın saltanat kurduğu “Altıyulu” Doğu Nogay uluslarının kazaklarla bir araya gelip “Küçük Cüz” olarak adlandırıldı [2,91].

Şimdi Kazak dil bilimi söz türetmesinin esas muhtavasını açıklanıp araştırma metodları ilmi bakımdan belirlenmiş bir bilim dalı olsa bile genel teorik meselelerle birlikte onun özel problemlerini daha açmak gerekmektedir. Son araştırmalar bu problemlerin dil bakımından yer alacağını gösterir. Söz türetme dilde belli bir kelime türetme görevini yapar. Dildeki çoğu kelimelerin söz türetme

vasıtasıyla yapılacağı bellidir. Söz türetme dalı dilin başka dallarının yapamayacağı görevi yapar. Söz türetme dalının özellikleri: yeni kelime yapım örnekleri ve metodları, söz türetim nüshalarının çeşitleri, kullanılış özellikleri, iri söz türetme öğeleri, onların yapımları, söz türetme öğelerinin görevleri [3,191]. Kazak dilinin şimdiki söz türetim sisteminin kökü Türk halklarının en eski zamanından başladığını gösterir. Türk dillerindeki şimdi Eski Türk yazı eserlerindeki söz türetim sistemi oldukça değişmiştir.

Söz türetim sistemi toplumun gelişmesiyle birlikte gelişerek şimdi birleşik dil sistemine döndü. Onu tarihi bakımdan incelemenin, yani otra asır Kazak yazılı eserlerindeki söz türetim sistemini ve sonraki devirlerdeki onun devamlılığını araştırmak, çok önemlidir. Çünkü bu dalın görevi, her hangi bir devrin yazı eserlerini incelemede aynıdır. Tabii, çeşitli devirlerde yazılan söz türetim nüshalarında bazı özelliklere rastlanır. Çünkü tarihi gelişmelere göre değişeceği bellidir. Eski ve orta asır yazılı eserlerinde söz türetmenin morfolojik metodu kullanılmıştır. Fakat her cümle üyelerinin kelime yapım ekleri çok azdır. Çağdaş söz türetim ile eski söz türetim sistemini mukayese yaparsak, çağdaş Kazak dilinde yapım ekleri çoktur. Aradan birkaç yüzyıl geçse bile, onların her devrinin dilin söz türetim sisteminin kalıplaşmasında da, kelime hazinesinin zenginleşmesinde de kendi payı vardır.

Eserde kullanılan yapım eklerinin çağdaş Kazak dili'ndeki eklerin eski varyantı olduğu bellidir. Onun için orta asır yazılı eserlerindeki ekleri incelemek çok önemlidir. “Adil Sultan” destanında rastlanan yapım eklerini *isimden isim yapım ekleri*, *filiden isim yapım ekleri* olarak ayrı ayrı çağdaş Kazak dili'yle mukayese ederek incelemeye çalıştık.

İsimden isim yapım ekleri. “Adil Sultan” Destanı'nda söz türetim sisteminin analitik, birleşimli (sintetik) ve kelime terkip metodları kullanılmıştır. Bu makalemizde söz türetim sisteminin ancak birleşimli (sintetik) metod hakkında söz edilir. Türk dilleri, onun içinde Kazak dili eklemeli dil olduğundan birleşimli metod türemiş kelimeleri türetmede çok kullanılmıştır. Bu metodla türetilmiş köklerin anlamı, ondaki esas kelimeye bağlıdır. Esas morfemin mânâsı gövdenin mânâsına destek olur.

-lık/-lik, -luk/lük, -lüg/-luğ yapım eki Eski Türkçe'de sahiplik bildirir. Çağdaş Türk Lehçeleri'nde sık kullanılan eklerdendir. Alimlerin bir kısmı bu ekin etimolojisini *ilmek* fiilinden, ikinci kısmı “lık tolu” (çok dolmuş) sözüden türediğini söylerler. Çünkü bu ek çoğunlukla isimlere eklenir [3,287]. E.Sevortyan: “Bu “dolu” anlamında Ermeni dilinde de *lik* sıfatının olması bu meseleyi zorlaştırır ve *lik* kelimesinin *-lig* yapım ekiyle ilgili daha kapsamlı bir inceleme yapılmalıdır” [4,51]. Yazı eserinde bu yapım eki isimlere eklenerek 1) soyut anlamlı isim kavramını; 2) izafi sıfat kavramını; 3) hareket ismini; 4) belli bir mekana olan izafiliği; 5) nesnenin neye ait olduğunu bildirir.

Örnek: “Adil Sultan cauğa tüşip kalğan *lik*larından habar berdiler [...] men özim carlı *lik*tan köremin...” (Adil Sultan düşmana esir olduğundan haber verdi [...])

ben fakirlikten görürüm...) [1,15]. 14. yüzyıla ait yazılı eserlerde *-lık* eki köklere eklenmekle birlikte gövdelere de eklenip yeni kelimeler türetir. Yani *-cı* eklenmiş isme, *-lı* ve *-sız* ekli sıfatlara, aynı zamanda *-mak* ekli fiillere eklenip, *-cı-lık*, *-lı-lık*, *-sız-lık*, *-mak-lık* ekli çeşitli kavramlarda türemiş isimler yapar. Bunun gibi *-çılık* eki tarihi gelişimde *-şılık*'a değişerek Abay'ın eserlerinde çok kullanılmıştır. Profesör R.Sızdık'a göre bu ek çoğu kelimelere eklendiğinde ikiye ayrılmayacak ek şeklinde bol bol kullanılmıştır. Örnek: caman-*şılık*, aure-*şilik* v.s. [4,50]. Çağdaş Kazak dilinde kazak bozkırındaki idare sisteminin kendine has özelliklerine bağlı olarak türemiş rütbe isimleri mevcuttur. Onlar işte bu ek vasıtasıyla kelime türetmiştir: han-*dık*, patşa-*lık*, sultan-*dık*, bek-*tik* v.s. Bu ekler Çağdaş Kazak dilinde sıfatlardan türemiş isimleri türetmede *-lık/-lilik*, *-dık/-dilik*, *-lık/-lilik* şeklinde kullanılır.

Örnek: aykındılık, körkemdilik, öcettilik v.s. [5,116]. Yazılı eserde bu eklerin yanında isimden sıfat türeten *-lı/-li* ekine de rastlanır: Adilim ğark olca*lı* bolğanda er şırağı [...] at minip casau*lı* cau karum sayladı... (Adilim ganimetli olduğunda er mumu [...] ata binip düşman silahını hazırladı...) [1,45]. Çağdaş Türk Lehçelerinde ayrı ayrı çeşitli görev yapan *-lığ*, *-lı* eklerinin 11-12 yy.'da yaptığı görev ve anlamında kendi aralarında yer değiştirme belli olduğundan dolayı bu ekin en eski ek olduğunu söyleyebiliriz [6,23].

-sız/siz ekinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu ek olumsuz anlam taşıyan, yani *-lı/li* ekine zıt gelen bir ektir. Bu ek başka sözlere eklenme imkanına rağmen, anlam bakımından Türk Lehçelerinde genellikle sınırlı ekler sırasına girer. Ayrıca *-sız/-siz* eki ham fiil, hem de isim sıfatında görülür ve fiil köklü isimle, sıra sayı sıfatıyla ve sıfatla söz türetme ilişkisini yapamaz. O ancak belli bir nesneyi ve dil bilgisi bakımından saf nesne sıfatındaki değişimleri belirten isimlere eklenip yeni sıfat türetir [3,346]. Bu ek "Adil Sultan" destanında çağdaş dilimizdeki gibi belirli bir özelliğin (kalitenin) yok olduğunu veya sayı, miktarın fazla (çok) olduğunu belirtir.

Örnek: "Turılıksız kara uyge tu kötermek ne kerek..." (Üstunsuz kara eve bayrak kaldırmak ne gerek...) [1,54]. Bu ek eski Kıpçak yazılı eserlerinde *-sız/-siz*, *-süz/-suz* şeklinde kullanılmıştır: tanir işi*siz* (Tanrı'nın işinsiz), eç yaman*sız* (hiç kötülüksüz), aruksuz (saf değil, kötülüklerden kurtulamayan) v.s. [9].

-sız-siz ekinin tabiyatı hakkında E.Sevortyan şöyle der: "*-sız* eki çok eskiden kullunılagelen ektir. Çok kullanılsa bile dilimizdeki şimdiki kullanılışı sınırlandırmaya başladı. Bazen kendinden sonra balka da ekleri ekleyebilir" [5,122]. A.Kerimulı'ya göre, *-sız* eki Eski Türkçedeki *-sıra* ekinin anlamıyla aynıdır. Mesela, kağan-sıra (kağansız kalmak), uruğ-sıra (nesilsiz kalmak). Bu sırada alim R.Radlof'un "*-sıra* eki kökü olumsuz anlam veren *-sız* ekiyle *-a* ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir" sözü delil olabilir [4,55].

Çağdaş Kazak dilindeki benzetme, karşılaştırma ve denkleştirme anlamında kullanılan *-day/dey* eki "Adil Sultan" destanında da hiç değiştirilmeden kullanılmıştır.

Örnek: "...kobağı murın kıyğaş kas betin ayday balkıtıp közin suday tolkıtıp..." (...güzel burnu, kaşını ve yüzünü ay gibi eritip, gözünü su gibi dalgalatıp...) [1,64]. -day/dey eki Eski Türkçede -dağ şeklinde kullanılmıştır. Ek sonundaki -ğ sesi bazen -g olarak rastlanır. Kazak şivelerinde *andak-mundak* gibi sıfatların kullanıldığı bellidir. Kazak edebi dilindeki -day/dey eki Eski Türkçenin ses değişimleri neticesinde bugüne yetişen nüshasıdır [6,23]. -day/-dey eki zarf türetmede çok kullanılır. İsim, sayı sıfatı, sıfat ve zamir soylu kelimelere eklenerek türlü anlam veren zarfları türetir. Bu ekin etimolojisi konusunda türkolojide çeşitli fikirler vardır. Mesela, N.Dmitryev bu ekin *dek* kalıbıyla ilgili olduğunu söyler. Fakat A.Kononov bu ekin soyunu vasıta halinden araştırır. Ayrıca C.Deniy'in bu ekin *teng/deng* kelimesinden türediği hakkında fikrini destekler. Çünkü -day/dey eki eklenen kelimenin manası bir şeyle karşılaştırarak ve denkleştirerek olursa, onun kökü *tenj* (denk) kelimesiyle ilgili olduğu gerçeğe yakındır.

Fülden isim yapım ekleri. "Adil Sultan" destanında sık sık fülden isim yapım eklerini incelemeye çalıştık. Çağdaş Kazak dilinde -u eki isim sıfatındaki terimleri türetir: *tusau, kadau, curau, kıstau* v.s. Dilimizde hareket bildiren isimler ile -u-şı/-şi eki vasıtasıyla türeyen eski türemiş isimlere göre, yeni mânâlı terimlerin oldukça çok olması Sovyet devrinde fikrin, ilmin, sanayinin, kültürün, bilimin gelişmesine bağlı olarak onların kelime türetme kabiliyeti de gelişir: okuşı (öğrenci), cürgüzüşi (şoför) v.s. [5,175]

"Adil Sultan" destanında -u ekinin vasıtasıyla türeyen isimler seyrek kullanılmıştır.

Örnek: "...at minip *casaulı* cau karun sayladı... (...ata binip düşman silahını hazırladı...)" [1,64]. -u ekinin yanında isim türeten -mak/-mek ekine de sık sık rastlanır. "...turılkısız kara uyge tu kötermek ne kerek, tuğanı cok calğızğa sopayıp calğız şapmak ne kerek..." (Üstünsüz kara eve bayrak kaldırmak ne gerek, akrabası olmayan yalnızca tek başına saldırmak ne gerek...) [1,54].

13-14. yüzyıllarda yazılan Kıpçak yazı eserleri dilinde -mak/-mek ekiyle türeyen fiiller inaktif görevini yapar [6, 23]. Ondan sonraki Eski Kazak dilinde -u eki hareket bildiren isim türeten ve bol bol kullanılan eklere dönüşür.

Eserde diğer Türk lehçelerinde olmayan -ıŋki, -ıŋki/-ıŋki fülden isim yapım eki de göze çarpmaktadır. Bu ek fiillere eklenip onlardan kelimelerin esas sözcük anlamlarıyla ilgili türemiş sıfatlar yapar.

Örnek: "...torınıŋ kuyrıŋı tu tübinden kesil*ıŋki* köründi [...] sadak tolğan say kez ok şaşıl*ıŋki* köründi... (...dorusunun kuyruğu bayrak dibinden kesilmiş gibi göründü [...] sadak dolu oklar saçılmış gibi göründü...) [1,67].

Genel olarak Kıpçak Türkçesinin dil özellikleri konusunda J.Eckmann'a göre, Kıpçak konuşma dili değil, Memlük sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir. Kıpçak konuşma dili bunun gibi esere hemen hemen hiç yansımamıştır. Memlük Kıpçak eserleri kendi dönemlerinin standart diliyle yazılmışlardır. Ancak dönem, Karahanlı'dan Çağatay'a geçiş dönemidir. Dolayısıyla dil, Harezmi-Kıpçak sahasındaki eserlerde istikrarlı bir bütünlük

göstermez. Harezmi eserleri arasındaki farklılıklar olduğu gibi Harezmi sahası eserleriyle Memlük sahası eserlerinin dili arasında da bazı farklar vardır. Bu farkları Janos Eckmann sekiz maddede toplamıştır:

1. Memlük Kıpçak eserlerinde, birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan ince ve kalın *g*'ler çoğunlukla erimiştir: sarı-sarıg, tiri-tirig, korku-korkug...

2. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonraki yönelme hali eki, Harezmi Türkçesinde *-ngA*, *-nA* iken Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla *-nA'*dir: *agzına*, *yüzine*...

3. Çıkma hali eki Harezmi Türkçesinde *-dm* iken Kıpçak Türkçesinde *-dAn* biçimindedir: *suwından*, *ay yüzülden*...

4. 1. şahıs zamirlerinin ilgi hali Harezmi Türkçesinde *meniñ-menim*, *biziñ-bizim* iken Kıpçak Türkçesinde sadece *menim*, *bizim* biçimindedir.

5. Fiil çekiminde çokluk 1. şahıs eki Harezmi Türkçesinde genellikle *-mIz* iken Kıpçak Türkçesinde *biz'*dir.

6. Harezmi Türkçesindeki *ermez/ermes* e karşılık Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla *degül* (değil) kullanılır.

7. Harezmi Türkçesinde nadir kullanılan *-dUk* sıfat-fiil eki Kıpçak Türkçesinde bolca kullanılır.

8. Soru edatı Harezmi Türkçesinde *mU* iken Kıpçak Türkçesinde *mI'dır* (7,264-266).

Bildirimizde dil araştırmacılarımızın teorik fikirlerini ele almaya çalıştık. Söz konusu eserde rastlanan eklerin çoğu çağdaş Kazak dilinde sık sık kullanılır. Fakat birinin kullanım sıklığı artmış, bazılarının da seyrelmiştir. İşte bu yazı eserini incelemek sadece Kazak Dili için değil, bütün Türk Lehçeleri için de çok önemli olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

1. Bayaliyeva, G.C. 11-12. yy. Yazılı Edebi Eserler Dilindeki Sıfatlar, Almatı, 2003 (Баялиева Г.Ж. XI-XII ғғ. жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер. Алматы, 2003).
2. İsin, A.İ. "Adil Sultan" Kahramanlık Destanı, Almatı, 2001 (Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Алматы, 2001).
3. Kazak Dil Bilgisi, Astana, 2002 (Қазақ грамматикасы, Астана, 2002).
4. Keriuli, A. Eski Türk Eserlerindeki Yarım Ekleri (14. yy.), Türkistan, 2005 (Керімұлы Ә. Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғ.), Түркістан, 2005).
5. KSSR Dil Bilimi Enstitüsü. Çağdaş Kazak Dilinin Söz Türetim Sistemi, Almatı, 1989 (ҚССР Тіл білімі институты. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі, Алматы, 1989).
6. Ömiraliyev, K. 15-19. yy. Kazak Nazmının Dili, Almatı, 1976 (Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі, Алматы, 1976).
7. Eckmann, J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK, Ankara, 1996.
8. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2003.

REZUME

E.OMIRBAYEV (Turkistan)
WORD-FORMATION NOUNS IN THE EPIC "ADIL SULTAN"

In this article the system of word formation of the heroic epic "Adil Sultan", which was written in the 16-17 centuries.

А.Х.ЕРІМБЕТОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕКТЕС ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ
СӘЙКЕСТІКТЕРІ

В данной статье рассматривается историческая фонология звуков в тюркских языках.

Makalede Türk dillerindeki seslerin tarihi fonolojisi değerlendirilir.

Тіл эволюциялық дамуының барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкеледі. Солардың ішіндегі негізгі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс сәйкестіктері. Дыбыс сәйкестіктері тарихи заңдылық ретінде барлық халықтар тілінде орын ала отырып, әрбір этностың базистік лексикасының дамуына тікелей әсер етеді.

Айналадағы құбылыстар мен заттарды танып-білуде және оларды атауда тілдің сыртқы қабығы мен ішкі мазмұндық жағы қатар қызмет атқарады. Адамның танымының тереңдеуіне байланысты таныған нысанның да қыр-сыры ашылады. Ал бұл процесс өз кезегінде сол нысанға тағылған тілдік бірліктің мазмұны мен тұрпатындағы өзгерістерді туғызады. Тілдік бірліктің тұрпаты дыбыстардың белгілі бір ретпен тіркесімділігі арқылы көрінеді. Дыбыстардың алмасуына экстроллингвистикалық факторлар және сонымен бірге тілдің дамуын туғызатын ішкі факторлары әсер етеді. Дыбыстардың ішкі факторларлардың әсерінен алмасуы әр түрлі болады: грамматикалық алмасу және позициялық алмасулар, тарихи алмасу және фонетикалық алмасулар. Фонетикалық алмасу дыбыстар сәйкестігі арқылы көрінеді. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың вариантталып, тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысын дыбыстар сәйкестігі дейміз.

Тіл білімінде дыбыстың функционалдық қырларын, олардың тілдік жүйедегі маңыздылығын талдау барысында тарихи фонологияны дүниеге әкелді, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер қалыптасты. Прага мектебінің өкілі Н.С.Трубецкой дыбыстың сөйлеу актісіндегі сипаты мен тіл жүйесіндегі болмысының бір-біріне ұқсамайтынын, олардың әрқайсысын дербес қарастыру қажеттігін, дыбыс туралы қалыптасқан екі ғылым саласы өздерінің мақсат-мүддесі мен зерттеу нысанына орай әртүрлі әдістемені негізге алатынын көрсетеді. «Сөздегі (сөйлеудегі) дыбыс туралы ілім физикалық құбылыстармен тікелей байланысты, ол жаратылыстану ғылымдарының әдістемесін негізге алады, ал тілдегі дыбыс туралы ілім бұған қарама-қарсы, таза лингвистикалық әдіс-тәсілдер мен қағидаларға, кеңірек алсақ, қоғамдық гуманитарлық ғылымдардың тәжірибелеріне сүйенеді» [1, 94] деген ойлары арқылы екі ғылым саласының ара-жігін ажыратып берген

А.Х.Ерімбетова. Түркі тілдеріндегі тектес дауыссыз дыбыстардың...

ғалым, сөйлеу жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонетика, тіл жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонология деп атауды ұсынады. «Тарихи фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеуді мақсат етті, оның зерттеу нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтар мен құбылыстарға негізделді» [2,359]. Дыбыс сәйкестіктерінің жүзеге асуына негіз болатын дыбыстар болғандықтан, оған байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болады. Осыған байланысты академик Ә.Қайдаров былай дейді: «Фонетическое факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциаций, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полном функционировании так называемого фонетического способа образования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их аглютинаций» [3, 263-268]. Шынында да, дыбыс сәйкестіктері – сөз мағынасына әсер ететін тек қана сөзжасамның тәсілі ретінде қарастыруға болмайтын тілдік құбылыс. Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология салалары жеке-дара түсіндіре алмайтын, таза сөзжасам тәсілі деп айтуға да келмейтін, фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысы бар аралық әрі тіліміздің құрылымдық ерекшеліктерін, тарихи орнын анықтауда елеулі орын алатын құбылыс. Бұл құбылыс тілімізде бір буынды сөздерге қатысты тек жаңа сөз тудыру қабілеті бар дыбыс сәйкестіктері арқылы көрінсе, ал кей жағдайда сөздің тұлғалық өзгеріске түскенімен, мағыналық бірлікте қолданылуы, ал енді бірде мағыналық саралануына да ықпал ететін моносиллабтар және полисиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы көрініс табады. Соның ішінде біз зерттеу жұмысымызда – қазақ тіліндегі мағыналық өзгерістерді туғызбайтын, бірақ бір сөздің түрліше дыбысталуына негіз болатын дыбыс сәйкестіктерін қарастырамыз. Мысалы тілімізде *палуан-балуан, пал-бал, болат-полат, бәтір-пәтір, пұт-бұт* т.б. деген сияқты сөздер жергілікті ерекшеліктерге байланысты сөз басындағы дыбыстар әдеби тілдегі нормадан ауытқып, екінші бір дыбысқа ауыстырылып қолданылады. Бұл сәйкестіктердің пайда болу себептерін анықтау үшін қазіргі түркі тілдерінің де фактілермен салыстыра қарастырамыз: Мысалы *түбіне бойламай кететін түңғиық, шыңырау* [ҚТТС., 9-т., 131-б., -560] мағынасында қолданылған *терең* сөзі түр. *derin*, өзерб. *därin*, башқ. *tärän*, қырғ. *tereñ*, тат. *t i rän, teräñ*-глубокий [ДТС 553-б] түрінде дыбысталса, *көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде* [ҚТТС., 9-т., 409-б., -560.] мағынасында қолданылған *тілек*

сөзі түр. *dilek*, аз. *dilak*, башқ. *tiläk*, қырғ. *tilek*, өзб. *tiläk*, тат. *tiläk*, түрікм. *dileg*, ұйғ. *tiläk, tiläk* – желание, пожелание [ДТС 560-б] болып дыбысталады. Сол сияқты *тамақты, шәпті шайнауға немесе тіспен үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүше* [ҚТТС., 9-т., 424-б., -560] мағынасында қолданылған *tic* сөзі түр. *diş*, аз. *diş*, башқ. *tiş*, қырғ. *tiş*, өзб. *tiş*, тат. *tiş*, түрікм. *diş*, ұйғ. *tiş, tiş*-зуб [ДТС 563-б] түрінде дыбыстық өзгерістермен дыбысталады. Келтірілген тілдік фактілер дыбыс сәйкестіктерінің сөз семантикасына әсер етпей сыртқы формалық жағын өзгертіп тұрғанын көрсетеді.

Түркі тілдерін зерттеу барысында дыбыс сәйкестіктері ерекше маңызға ие. Осыған байланысты академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеалогиялық жағынан топтастыру барысында ашық дауыстылардан кейінгі ғ/г және у дыбыстарының альтернативиясы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңындағы ғ/г дыбыстарының қолданылуы, қолданылмауы заңдылығын басшылыққа алады [4, 31]. Сонымен қатар белгілі түркітанушылар А.Н.Самойлович пен Н.А.Баскаков өздерінің классификацияларында белгілі бір дыбыстар сәйкестігін негізгі критерий етіп алады. Сондықтан тілдің даму барысында пайда болған белгілі бір дыбыстар сәйкестігі қазіргі қазақ және түркі тілдерінде әбден орнығып заңдылыққа айналған.

Тіліміздің фонологиялық жүйесін құрайтын фонема басқа фонемалармен морфема деңгейінде ғана емес, сонымен қатар фонологиялық деңгейде де үндеседі. Сондықтан дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына әсер етуші факторлардың бірі ретінде фонемалардың позициялық-комбинаторлық ерекшеліктерін атауға болады. Бұл туралы Н.А.Баскаков түбірге аффикстердің жалғануы кезінде дауыссыздар тоғысып ассимилятивті және диссимилятивті процестер жүретіндігін айтады [5, 104]. Бір буынды сөздерден көп буынды сөздердің қарқынды жасалуы да дыбыстардың сәйкесуіне оң әсерін тигізеді. Зерттеуші О.Прицак диссимилятивті өзгерістердің нәтижесінде әлсіз дауыссыздар күшейетіндігін мынандай фактілермен дәлелдейді: *нд>нт, лд>лт, рд>рт: бардї'он пошел>баргї, бәрдім 'я дал>бәргім* [6, 105-б]. Әрине, бұл пікір әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, сәйкесетін дыбыстар генетикалық жағынан бір-біріне жақын, туыс болып келетіні анық. Бұл туралы проф. Б.Сағындықұлының еңбегінде дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі, позициялық жағдай, дыбыстар қоршауы, дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі, екпін, үнемдеу құбылысы, үндесу, тілдердің бір-бірінен ажырасуы немесе тоғысуы, тағы осы сияқты толып жатқан ішкі және сыртқы факторлар фонетикалық өзгешеліктерді, сонымен қатар дыбыстар сәйкестігін де айқындаушы тегершіктер болып табылатындығын айтады [7, 25].

Қазақ тілінің дамуындағы тарихи ерекшеліктерді танытатын дыбыстар сәйкестігі сөз семантикасының мағыналық дәлдіктерін толық сақтай отырып, туыстас тілдер арасында болатын тарихи өзгерістермен ұласады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва: Аспект Пресс, 2000. -С. 92-148.
2. Базарбаева З. Әлемдік тіл біліміндегі фонема теориясының дамуы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. –Түркістан: Тұран, 2004. - 359-367 бб.
3. Кайдаров А. Фонетическое факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских языках // Тюркские языковедение. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, 1985, 263-268.
4. Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение, № 6, СПб., 1910.
5. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, - 114с.
6. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., Наука, 1970, -240с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. А., 1994, - 168

REZUME

A.H.ERIMBETOVA (Almaty)

COMPLIANCE WITH SIMILAR VOWEL SOUNDS IN TURKIC LANGUAGES

This article discusses the historical phonology of sounds in the Turkic languages.

Т.ЕҢСЕГЕНҰЛЫ

КӨНЕ ТҮРКІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

В этой статье рассматриваются исторические связи, структуры произведения, идеи, сюжеты, облики главных героев трех древних произведений: «Кюльтегин» – памятник рукописи на древне тюркском языке, написанный на высокой каменной стене, «Манас» – знаменитая киргизская народная поэма и всемирно известный дастан «Огузнама». Даются историко-типологическое заключение и научная концепция произведения.

Тюркский дух трех произведений, доблестная отвага и единство позволяют и по сей день оставаться вечным наследием человечества.

Makalede «Kültegin», «Manas», «Oğuzname» gibi Eski Türk eserlerinin tarihi bağlantıları, yapıları, düşüncesi, karakteri ve kahramanları açısından derin bir şekilde incelenir. Söz konusu eserler insanlığı birlik ve beraberliği kapsamaktadır ve insanlığın zengin bir mirası olmaya devam etmektedir.

Дана халық табиғат ерекше дарынды, парасатты етіп жаратқан тұлғаларды тауға теңейді. Мәдени құнды дүниелердің озығын да тауға теңеуге болады. Бағзы заманнан бізге жеткен көне түркілердің рухани мұраларының ішінде зор маңыздылығымен асқар таудан да биігірек көрінетін мәңгілік шығармалар жетерлік. Мысалға, көк түркілердің Күлтегін жазба ескерткіші мен Қырғыз халқының “Манас” атты жыр-дастаны – түркілік-ұлттық намысты қоздырар қуаттылығымен биік шыңдай болып дараланып танылған көлемді шығармалардың бірі.

Әуелгісі, көне түркілердің дәу қабырға тасқа руна алфавитімен түсірген аса көлемді жазба ескерткіш. Екіншісі, негізінен, қырғыз елі жыршыларының (ырчи) айтуы бойынша сақталған фольклорлық ауқымды мұра. Бұл екі шығарма аласапыран заманның сұрапыл пайқастарын бірге көріп, басынан өткізген ежелгі дәуірдің ағайындас, қатарлас қос батыр – кеменгерлері тәрізді. Тарихи-типологиялық тұрғыдан зерттегенде осы екі шығарманың өзара ұқсас жақтары көп екені байқалады. Әрі бұл әйгілі мұралардың әлі ашылмаған жұмбақ сырлары баршылық. Сол көздеген мақсатты орындауда осы екі шығарманың ішкі, сыртқы сыр-сипатына тереңірек үңілу қажет болды. Күлтегін жазба ескерткіші мен “Манас” жыр-дастанының етене ұқсастығы сонша, екі шығарма да елін, жерін жаудан азат етіп, халқын бейбіт өмір сүруге жеткізуді басты арман еткен, отаны үшін жанын құрбан жасауға барған қас батырлардың қаһармандық ерлігін баяндауға арналған, кейінгі ұрпаққа үлгі және тозбайтын мұра есебінде жасалынған жыр-дастан.

Бұл екі шығармадағы басты тұлғалар Күлтегін де, Білге қаған да, Манас та өзге елдің езгісіне, қорлауына ұшыраған халқын азаттыққа жеткізу үшін ұлы жорыққа шығып, қанды пайқасқа түсіп, ерен ерліктер жасайды. Демек, екі шығарманың идеялары да бірдей. Екі шығармада да қарсы жауды жеңуге ұмтылған ұлы жорықтардың дәуірі де салыстырып қараса бір кезеңге

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

тоғысады. Екі шығармада да жер, су аттары сәйкес келеді. Екі шығарманың барлық жағынан осылай бірегей үйлесім табуы, бұл жыр-дастандарға бір кезеңнің күрделі бір оқиғалары өзек болған шығар деген болжам жасауға болады. Өйткені, Күлтегін жазба ескерткішінде есімі аталған жорықшы батырлар мен онда баяндалған оқиғалар өмірде болған тарихи есімдер мен айғақты нақты деректер. Осыған байланысты “Манас” эпосын Күлтегін жазба ескерткішінің ауызша тұрғыда баяндалған, өзге де соған ұқсас бірсыпыра оқиғалар қосылған, кейінгі заман әсерімен ештеген өзгерістерге ұшыраған фольклорлық шығарма деуге келеді, шынымен солай ма?

Бұл көтерілген күрделі мәселенің ақиқатына көз жеткізу үшін әуелі екі шығарманы салыстырып зерттеу нысана етілді. Күлтегін ескерткішінің бірінші жазба бөлімінің (кіші жазу) 9-ретпен орналастырылған бөлігінде түркілердің қағандығынан, елдігінен айрылып, өзге елдің қанауына түсіп, тентіреп кеткені айтылып, одан әрі:

Сендерді ел етіп көтерген
Қағанның тілін алмадың,
Жер-жерді кезіп, көбің қырылдың,
Тірі қалғандарың қаңғырып, қалтырадың, –

деп жазылса, осы ескерткіштегі екінші жазба бөлімнің 7-ретпен орналастырылған жыр бөлігінде үстемдік жасаған империяның шектен шыққан озбырлығын бұрынғыдан да айқын көрсетіп:

Табғаш халқына бек ұлдары күл болды.
Сұлу қыздары күң болды.
Түрік бектері түркі атын тастап,
Табғаш бектерінің табғаш атын тұтынып,
Табғаш қағанына бағынды.
Елу жыл күші мен еңбегін соларға берді.
Табғаштар ілгері, күн шығыста
Бөкіл қағанына дейін жаулады.
Кері, батыста Темір қақпаға дейін жаулады,–

деп баяндаған [1, 33]. Осы жазба жолдарын оқығанда “Манас” эпосының “Әлеуке ханның қырғыздарға шабуылы” атты тарауындағы:

Әлеуке деген хан шықты,
Қаһарынан жан шықты

Мәнжу¹, қытай, қалмағы
Қаһарын шапты ызғарлы.
Жайнап тұрған қырғыздың
Жаққан отын өпіріп,
Анталаған қырғыздың
Соры солай қайнапты.
Біреуі безген Алтайға,
Біреуі кеткен Қаңсайға
Біреуі босқан Еренге², –

деп айтылған жыр шумақтары ойға оралды [2,31-32].

Екі шығармада да ерен ерлігімен даңқы шыққан басты-басты батыр тұлғалар бар. Олардың өмірі мен қаһармандық ерліктерінде де ұқсастық жетерлік. Мысалға, Күлтегін жазба ескерткішінде Ашина тұқымынан тараған Бумын, Істемі, Елтеріс (Құтлығ), Елтеріс қағанның інісі Қапаған, Құтлығ қағанның баласы Білге қаған, оның туған інісі, әскер қолбасшысы Күлтегін – түркі қағандығын орнату үшін күрескен нағыз қаһарман тұлғалар.

Ал, “Манас” эпосында Ораз тұқымдары: Жақып, оның баласы Манас, Манастың туған інісі әрі серігі Алмамбет, Манастың ұлы Семетей, оның баласы Сейтек. Бұлар да қырғыз халқын жаудан азат етіп, бейбіт өмір орнату үшін күрескен нағыз батырлар. Екі шығармада да сол мақсаттарын орындау үшін соғыс жорықтарына шығады.

Екі шығармада да ел басқарған батырлар мен барша жұрттың езгі көрген жауға деген өшпенділігі, басқыншы елдің қанауынан құтылудағы мақсат, міндеттері де бір-біріне өте ұқсас. Атап көрсетсек, Күлтегін ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі 9-ретпен орналастырылған бөлігінде табғаштардың алдауына түсіп, күң, құл болғанын кейін түсінген түркілердің жауға деген долы бұлқынысы:

Бұдан кейін бүкіл түркі халқы былай десті:
“Қағанды халық едім, қағаным қайда?!
Қандай қағанға күш, еңбегімді беремін?” – десті.
Осылай деп табғаш халқына жау болды, –

деп мәлімденген [3, 222]. “Манас” эпосында қырғыз халқының жауға деген өшпенділігі:

Ораздының ұлы едік,
Біз де тәңірі құлы едік.

¹ Мәнжу – Манчжурия

² Еренге – Иранға деген мағына береді.

Ежелгі іргелі ел едік.
Құтырған екен бұл қытай

Қырқысып біз де өтелік.
Арыстандай шамданып,
Шықты Жақып, Ақбалта.
Алшыс балуан қамданып [2,35],–

деп баяндалған.

Екі шығармада да халыққа езгі көрсетіп отырған көне Қытай империясы, екі шығармада да қанаудан құтылмаған барша жұрт сол империяға қарсы күресуді көздеген. Осы келтірілген жыр жолдарына қарап, азап көрген бір елдің күш көрсеткен империяға қарсы бір кездегі жұмыла ұмтылған қаһарлы қимылы, яғни бір күрделі оқиға алдындағы бұлқыныс екі шығармаға да арқау болған деп ұйғаруға келеді.

“Манас” эпосында Алмамбет ақылды, айлалы іс-әрекетімен және жаужүрек батырлығымен айрықша дараланып көрінген кейіпкер. Ол жас шағында қытайға барып білім алған, сондықтан ол үстемдік жасаған елдің дәстүрі мен әскери айла-шарғысынан хабардар. Оның осындай озық ерекшелігін жырда:

Сол Алмамбет туғанда
Қытайдағы Бежинге¹¹
Жетпіс күндей күн жауып,
Төнген екен бір қауіп.
Алты жасқа келгенде
Жалғыз көздің еліне
Біліп талай тылсымды
Айдаһардан оқуға
Жөнep кетті Алмамбет.
Арыстан туған Алмамбет
Талай елге барыпты [2, 201],–

деп айқын түрде баяндалған. Қырғыз халқының батырлық дастанындағы мына Алмамбет бейнесі түркі қағандығын орнатудағы жорыққа қатысқан Тоныкөк болмысын айнытпай көз алдымызға әкеледі. Тоныкөк те табап елінде білім алып, сол халықтың ықпалында тәрбие алған. Ол жайындағы жинақталған мәліметтерге қарағанда Тоныкөк түркі дәстүрін, жазуын шебер меңгерумен қатар, қытай халқының әдет-ғұрпын, әсіресе, олардың әскерді басқару тәсілдерін жақсы білген. Өйткені, бодан халық үстем елдің заңымен өмір сүруге мәжбүр.

¹¹ Бежин–Пекин

Тарихи деректер мен зерттеу еңбектерде және Орхон жазбаларында түркілердің көптеген жылдар қытай империясының қарамағында болып, солардың тәртібін қабылдап, айдауында жүргені пындық, барша жұртқа белгілі болған жәйт. Мысалға, Францияның әйгілі ғалымы Ж.Денидің пәкірті, белгілі түркітанушы Л.Базеннің: “Мудрый Тонькук является крупным военным и политическим деятелем в Тюркском каганате (в Монголии) в конце VII-начале VIII вв. происходящими из китайзированной тюркской “Мандаринской” семьи, большой знаток китайской культуры и одновременно тюркской письменности” [4, 372], – деп жазғаны біздің пікірімізді нақтылай түседі.

Сондай-ақ, Тоныкөк ескерткішіндегі бірінші ретпен орналастырылған бөлігіндегі:

Мен өзім дана Тоныкөк
Табғаш ықшалында тәрбие алдым.
Түркі халқы ол кезде
Табғаш хандығының қарамағында еді,–

деп баяндаған жазба жолдары да Тоныкөк жайлы жасалған тұжырымның пынайылығын айқын танытады [1, 101]. Бірақ, осы зерттеу жасап отырған Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығының саясаткері Тоныкөк жөнінде бір ауыз сөз айтылмайды. Солай болғанымен, Күлтегін жазба ескерткішінде баяндалған атақты жорықтарға, қанды шайқастарға Тоныкөк тікелей қатысып, әскерді жеңіске бастағаны рас.

Зерттеу нәтижесінде танылғандай, Күлтегін ескерткішінде тек Ашина тұқымынан тараған түркі қағандығын орнатушы даңқты тұлғалардың ерен ерліктері жайлы ғана жазылған. Сонымен, түркі қағандығын орнатушылардың бірі Тоныкөк кеңесші-батырдың болмысы “Манас” жыр дастанындағы Алмамбет қолбасшының бейнесіне өте ұқсас.

Сондай-ақ, Күлтегін мен Манастың жастайынан батыр болып жетілуінде де ұқсастық бар. Күлтегін жазба ескерткішінде бұл қолбасшы ердің жастық шағы да кәдімгі батырлар жырындағыдай шығарма желісіне қоса өріліп аталады. Мысалға, осы ескерткіштегі екінші жазба бөлімнің 30 және 31-реттермен орналастырылған бөліктерде Күлтегіннің жастайынан жетім болғанын білдіріп, табиғат оны батыр етіп жаратқаны ұғындырылған. Күлтегіннің он алты жасқа жеткенде соғыс жорығына қатысқаны баяндалды. Ал “Манас” эпосында қырғыз батырдың жастық шағы:

Сөйте жүріп Манастың
Жетіге жасы толышты.
Қойылған аты “Дәу жыңды»,–

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

деп жырға қосып, Манастың жастайынан батырлардай алып тұлғалы, ешкімнен жасқанбайтын ер мінезді болып өскендігін мәлім етеді [2, 52].

Сол сияқты, Күлтегін жазба ескерткішінде бұл қолбасшы-батыр қайтыс болғанда туған ағасы Білге қаған қатты қайғырып жоқтаған. Бұған осы ескерткіш тастың екінші жазба бөліміндегі 50-ретпен орналастырылған бөліктегі:

Інім Күлтегін о дүниеге кетті.
Өзім сағындым.
Жасар уақытты Тәңір белгілейді.
Адам баласының бәрі күресіп өлгелі туған.
Соншама қайғылана ойландым,—

деп басталатын жыр шумақтары дәлел [3, 233]. Осы Күлтегінге арналған жоқтау жыр “Манас” эпосындағы тарауларда елін жаудан қорғап, бейбіт өмір орнату жолында мерт болған батырларға арналған жоқтау жырлармен сабақтас деуге болады. Мысалға, Күлтегінге арналған жоқтау оның ағасы Білге қаған атынан айтылса, “Манас” эпосында бұл батырға арналған жоқтау Манастың әйелі Қанькейдің аузымен баяндалады және Манас дүниеден өткенде оның асыраған иті мен қыраны да батырдың өліміне қайғырады. Осы көрініс жырда:

Әкеңнен қалған құмайың,
Дүниеден әкең өткенде
Аза тұтқан құмайың.
Ақсұңқары бар еді,
Әкең Манас өлгенде
Жібек бауын шалқалап,
Үзіп кеткен Ақсұңқар,—

деп баяндалған [5,77-78]. Күлтегін қолбасшы дүниеден өткенде оның жауласқан көрші елдері де қоса қайғырып, арнайы келген өкілдер батырды жерлеуге қатысқаны тарихи шындық. Оған Күлтегін жазба ескерткішінің екінші бөліміндегі 51 және 52-ретпен орналасқан бөліктердегі:

Жылап, қайғыға ортақтасуға:
Қытай және таптарды бастап
Удар Сең үн келді,
Табап қағаннан
Үсйі Лікенг келді,—

деген жазба жолдар дәлел [3, 233]. Манас батыр қайтыс болғанда барша жұрт түгел қайғырғаны жырда әсерлеп беру арқылы жеткізілсе, Күлтегіннің

мәңгілікке көз жұмғанына жалшақ әлемнің тегіс қайғырғаны аңызға бергісіз ақиқат. Бұл шығармаларда осындай ұқсастықтар тізе берсе жетерлік.

Екі шығарманың егіздің сыңарындай етене туыстығының сыры қандай? Осы аталған мәселенің тарих пен әдебиеттану ғылымдары үшін зор маңызы бар екенін М.Әуезов айрықша атап көрсетіп, Орхон жазба ескерткіштері мен “Манас” эпосын бір-бірімен салыстырып қысқаша зерттеп, ойлы пікірлер айтып, осы рухани мұралар жөнінде өз тұжырымдарын жинақтап білдірген.

М.Әуезов Орхон-Енисей жазба ескерткіштері мен “Манас” дастанының жасалған дәуірі жөнінде сөз қозғай келіп: “Фалевтің: “халық (қырғыз – М.Ә.) эпосы шығармаларын Орхон жазуларымен салыстыру әбден орынды” деген пікірі мейлінше дұрыс. “Манастың» қолда бар нұсқаларын одан әрі нақтылы әрі тереңдеп зерттеу эпостың құрамындағы ең көне элемент болып табылатын жекелеген соғыс көріністерін Орхон-Енисей жазуларында баяндалған оқиғалармен және эпостың Махмуд Қапқари жазып қалдырған үзінділерімен жан-жақты салыстыруды талап етеді”, – деп зерттеуде назар аударар мәселелерді еске салады [5, 17]. Расында, бұл ұсыныс түркілердің жазба ескерткіштері мен “Манас” эпосының сыр-сипатын ашуға көмектесетіні сөзсіз.

“Манас” дастанының туған уақыты жөнінде М.Әуезов: “Осының бәрін негізге ала отырып, біз “Манастың” туған кезеңі 840 жылдан әрі емес деген байлау жасаймыз. Тек бір жайды ғана үзілді-кесілді айтуға болады. Ол – дастанның сол кезде туған негізі “қырғыздың ұлы мемлекеттігі” кезеңін суреттегендігі”, – деп тұжырымын айқын білдіреді [5, 19].

Бұл ғалым мына келтірілген сөзінде көрсетілген жылдың қандай тарихи маңызы бар екенін түсіндіруге бармапты. Бұл саланы зерттеуші және білімді оқырман онсыз да біледі деп онша қиындық тудырмайтын осы деректің төркінін ежіктеп білдіруді артық санаған болар, ақиқатында сол аталған мәліметте терең сыр бар.

840 жылы қырғыз халқы тарихында айтулы оқиға болды. Сол жылы қырғыздар ұйғырлармен соғысып, оларды ойсырата жеңіп, ұйғырлардың тоз-тоз болып бытырап, қытай елі жаққа барып паналап, жан сақтауына мәжбүр етті. Қырғыздардың ұйғырларға қарсы жорығы және айтулы жеңіске жетуі – бұл елдің күш-қуатының мықты екенін танытты. Өйткені, ұйғырлар сол дәуірде қытай империясымен тығыз қарым-қатынаста болып, қиыншылық жағдайда сол империяның қамқорлық көмегіне сүйенді. Сөйтіп 745 жыл мен 840 жыл аралығында ұйғыр қағанатын орнатты. Ұйғырлардың жүз жылдай өз алдына мемлекет болып тұрғанда 80 жыл манихей дінін қабылдауының сыры да осында жатыр, қытаймен бірлікте болды.

Бұл айтқанымызға И.В.Стеблеваның: “Вобщем уйгурский каганат имел тесные связи с китайской империей и даже оказывал ей военную помощь против мятежников. В середине IX в. уйгурский каганат был разгромлен новым военнополитическим объединением тюркских племен–киргизами”, –

Т.Едсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

деген сөзі негіз [4, 11-12]. Сол қытай империясының қамқорлығына сүйенген ұйғырларды қырғыздардың күйрете жеңуі – қырғыз тарихындағы ұлы оқиға болып саналып, қырғыз мемлекетінің абыройын асырды. Академик М.Әуезовтің: “Қырғыздың ұлы мемлекеті” деп жазуының төркіні осында жатыр.

Түркі қағандығы өмір сүрген 200 жылдай уақыт ішінде түркілерді біріктіріп империя құру бағытындағы ұлы жорықтардағы кейбір естен кетпес ауыр шайқастар оқиғасы “Манас” эпосында айқын көрініс тапқан сияқты. Атап айтқанда, қырғыздарға қарсы жорықтар, ондағы қырғын соғыс, қырғыз халқының қырылуы, ханның өлімі, қырғыздар ұйықтап жатқанда шабуыл жасалынып, олардың қашыда қалуы, тағы сондай күрделі оқиғалар түркі қағандығы тұсында да болды ғой. Сол жан түршіктіретін соғыстарды қырғыз халқының ұмытуы, “Манасқа” қоспауы мүмкін емес. Бұрынғы салыстырып талдағанымызды ескермегеннің өзінде Күлтегін ескерткішіндегі екінші жазба бөлімінің 35 және 36-ретпен орналастырылған бөлігіндегі:

Біз қырғыз халқын
ұйықтап жатқанда басып алдық.
Қырғыз қағанын өлтірдік,
Оның жері мен елін алдық,–

деген жазба жолдары [3, 229]. “Манас” эпосындағы:

“Тілекті Манас берді” деп
Жаттап жалғыз осыны,
Жайбарақат ұйықтады
Қырғыздардың қосыны.
Апыш ауыз жұмғанша,
Қаңғай беттен көрінді
Бозала желек, қызыл ту.
Қырғыздан шыққан қырық шора
Алмамбет, Шуақ бастаған
Анық кірді ұрысқа.
Ауырды бұл кез Манастың
Арқа, мойын арасы–
Жанына батты батырдың
Айбалта салған жарасы
Иесін тауда қалдырған,
Арғымақ аттар бос қайтты,–

деген жыр шумағымен етене жалғастық тауыш түр, оқиғасы да ұқсас [5, 220-245]. Әрине, ауызша айтылған көлемді жырда оқиғаның кеңейтіліп

айтылатыны белгілі. Академик М.Әуезов: “Қырғыздардың мұсылманшылыққа дейінгі тарихының батыры болған Манас”,–деп көрегенділікпен айтқан [5,19]. Олай болса, тоғызыншы ғасырдың аяғында арабтар Орта Азияны түгел бағындырып, өз билігін жүргізіп, өз жазуын енгізіп, ислам дінін қарқынды түрде қабылдата бастады. Бұған профессор Н.Келімбетовтың: Орта Азия мен Қазақстанның көп жерлерін араб басқыншылары VIII-IX ғасырларда жаулап алғаны мәлім. Олар зорлықпен елдің бәрін ислам дініне енгізіп, араб тілін міндетті мемлекеттік тілге айналдырды”,–деген тұжырымы дәлел [7,135]. Оның үстіне, түркі қағандығы құлаған соң кешікпей сол аймақта орнаған Қарахан мемлекеті ислам дінін қабылдады.

Сондықтан “Манас” эпосындағы қырғыздардың Қытай, Манчжуриямен соғыстары және өзге де “Манас” жырына арқау болған күрделі оқиғалар б.з. 840 жылдың төңірегіндегі оқиғалармен сәйкестік табатын тәрізді. Расында, Манас батыр жайлы аңыз, жырлар ежелгі заманнан бері жалғасып келеді. Манас туралы алғашқы дерек Молла-ад-Диннің “Маджмұт-таурих” атты еңбегінде (XVI ғ.) жазба түрде ұшырасады. Бұл кітап Ленинград университетінде сақтаулы.

Сонымен, “Манас” эпосына арқау болған бірсыпыра көне оқиғалар әуелде түркі қағанаты дәуірінде туған деген байлам жасаймыз. Бұл жайлы бұрын айтылған бірнеше пікір, дәлелдермен қоса Л.Н.Гумилевтің: “Түрік қағанаты дәуіріне келіп тірелетін екінші сюжет “Алшамыс туралы батырлық ертегі. Бұл ертегінің бірнеше түрі мәлім. Бірақ солардың неғұрлым көнесі Н.Улағалиев жыраудың аузынан жазып алынған Алтайлық түрік “Алып-Манап”. Алып-Манап өте дәу батыр болады; туыстары оны Қырғыз-ханның сұлу қызына үйлендіреді. Алайда Алып-Манап өз әйелін сүймейді, сөйтіп, Ақ-қанның қызы Ерке Қарақшы сұлуды іздеуге кетеді. Ертегінің соңы басты кейіпкердің алдына қойған мақсатына өкініш білдірумен аяқталады. Оған сұлуға үйленуден гөрі кек алу артығырақ көрінеді де, ол Ақ-қанды қызымен және жақын туыстарымен бірге өлтіреді.

Бұл өсиеттік элемент VIII ғасырдағы жарық күн астынан орын алу үшін қиян-кескі күрес жүріп жатқан кезде мейлінше маңызды еді және ол да Иоллығ-тегін мен Тонькөктің бағдарламалық ой-пікірімен үндесіп жатыр. Ертегінің біз талдаған бұл түрі, мүмкін, бірінші қағанат кезінде туып, екіншісі тұсында өмір сүрген шығар және содан Алтайға өтіп, оларда біздің уақытымызға дейін сақталып қалған шығар деген ойға жетелейді”,–деп жазған болжамы да негіз болады [8,347-348].

Бұған тағы қосарымыз, “Манас” эпосына әуелден Алтай жерінде болған оқиға арқау болып әрі қарай жалғасады ғой. Осы айтқанымызға сол дастандағы:

Балта, Жақып баспысы
Қолдары тас байланып,

Ауылымен зар тұтыш,
Жетті Алтайға айдалыш,–

деген жыр жолдары дәлел [5, 37]. Мына жыр шумағы түркі империясын орнатқан атақты тұлғалар пыққан, қытайлар қыспағына көнбей Алтайға келіп орныққан Ашина тұқымын еске түсіреді. “Манас” эпосын кеңірек зерттеген академик Ә.Марғұлан да осы жырдың төркінін әріден бастап, түркі қағанаты тұсындағы қытай империясына қарсы елдердің бірігіп жорыққа аттанғандағы оқиғалар дастанға өзек болғанын білдіріп: “Оның сюжет құрылысы мың жыл ішінде Орта Азия көлемінде болған оқиғалардан тізілген, оларды көп ақындар ұрпағы ежелгі заманның алып ері Манастың төңірегіне жинақтап айтқан”, – деп тұжырым жасайды [9,115].

Атақты ғалымның бұл білдірген байламы дұрыс. Десекте, «Манас» эпосын оқығанда Манас қазақ-қырғыз халқының әйгілі батыры болып табылады. Сондықтан осы шығарманың қырғыз халқына қатысты тұстарын, әсіресе қырғыздардың ұлы мемлекетін орнатудағы жорықтар мен оқиғаларды естен шығармау қажет-ақ. Сондай-ақ, Сібір қырғыздары айналасындағы елдерге үстемдік жүргізгені біраз жәйтті аңғартады. Мысалға, “Манас” эпосында қытайға қарсы үлкен шайқасқа шығар алдында сол ел туралы жырда:

Шама шөлден өткенде,
Түпкі қытай елі бар.
Түп Бежиндей¹ шәрі бар
Берекелі қытайды
Бес жүз ру ел деген
Қастасқан жаудан қан ішпей,
Қайтпайтұғын анты бар.
Топан су мұнда кірмеген
Рүстем, Дастан, Іскендір
Аттың ізін салмаған
Қуысында Құлжа бар,–

деп баяндайды [5,139]. Демек жырда қырғыздардың үстемдік жасаған, өштескен жауын жеңу үшін сол елдің жерін, шекарасын және тарихи-әлеуметтік жағдайын жетік біліп алғандары айқын танылып тұр. Манас батыр жайлы жырдың кейбір нұсқасы Алтай өңірінен көрініс табуы көп нәрсені аңғартады, бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қырғыздардың батырлық эпосы жайлы Г.Қасымова: “Манас” жырында суреттелген үлкен оқиғалардың қатарында Орта Азияда, Шағатай ұлысында, Моңғолстан жерінде болған тарихи оқиғалар, Темірдің, оның ұрпақтарының

¹ Түп Бежин – Үлкен Пекин.

Моңғолстанға жорығы болса, бергі тарихи дәуірден Құба қалмақ заманы, сол кездегі тарихи адамдар (Қара-Құла, Ғалдан хан) жырланады”, – деп өз ойын білдіреді [10,55]. Г.Қасымованың осы айтқанына құлақ асып илансақ, қырғыз халқын әлемге танытқан төл мұрасы атанған “Манас” эпосы бұл халыққа ешқандай қатысы жоқ болып шығады. Екіншіден, сол эпос ежелгі заманнан бергі көне түркілер мекендеген жерде болған айтулы оқиғалардың жиынтық жыр-шежіресі болып танылады.

Қысқасы, “Манас” эпосы – қырғыз халқының ұлттық рухын, намысын, жігерін, ұлттық мінезін, отанға, жерге, елге деген сүйіспеншілігін, сол жолдағы жанқиярлық ерліктерін және осы халықтың гуманистік бітім-болмысын танытатын шығарма, эпостың идеясы да, концепциясы да осы. Соған сәйкес, “Манас” эпосына ежелгі заманнан бері қырғыз халқының өз жері, суы, азаттығы және еркін, бейбіт өмір сүру жолындағы, сөйтіп, бүтін ел болып қалыптасудағы ерлік істері арқау болған.

Бұл эпостың негізгі жұлыны, шығарма өзегі – “қырғыздардың ұлы мемлекеттігі” кезеңіндегі оқиғалар, яғни, қырғыздардың 840 жылғы өздеріне езгі көрсеткен елдерге қарсы жорықтардағы қаһармандық ерліктері шығарманың ең басты оқиғасы болып табылады. Бұған қоса, түркі қағандығын – түркі империясын орнатудағы Ашина тұқымынан тараған көк түріктердің атақты тұлғаларының қаһармандық жорықтарындағы ірі оқиғалардың бірсыпырасы осы эпосқа желі болғаны сөзсіз. Күлтегін жазба ескерткіші мен “Манас” эпосы шығармаларындағы ұқсастық сыры осында жатыр. Бұл түркі шығармаларында қалыптасқан ортақ дәстүр.

Осы эпос, негізінен, қырғыз халқының зерделі азаматтары Сағымбай Оразбақов пен Саяқбай Қаралиевтардың ауызша айтуы бойынша жазып алынған, бұл дастанның бірнеше нұсқасы бар. Соған орай, “Манас” дастанын айтушылар осы шығармадағы түркілердің қағандық құру дәуіріндегі оқиғаларды сақтай отырып, одан кейінгі кезеңдердегі қырғыз халқы басынан өткен елеулі оқиғаларды ештеп қосып жырлағаны байқалады. “Манас” эпосына, негізінен түркі қағандығын құрудағы тарихи оқиғалар өзек болғандықтан, бұл шығарма Орхон бойындағы дәу мәрмәр тастарға түсірілген көне түркі руна жазбаларымен де етене туыстас.

“Оғызнама” шығармасының Күлтегін жазба ескерткішімен етене сабақтас жақтары өте көп. Бұрын бұл дастанды арнайы зерттеп, талдау жасап, ғылыми тұрғыда бағасын бергендіктен [11,54], “Оғызнама” шығармасының сыр-сипатын түгел айтып, түсіндіру артық болар, тек осы дастанның Күлтегін жазбасына қатысты тұстарын қысқаша сөз ету көзделді. Оғыз қаған жайлы дастанды оқығанда, сол мұраның түп-төркіні тым әріден басталатыны сезіледі. Оны мынадан байқауға болады. Осы дастанның ұйғыр және араб әршімен қағазға түсірілген бірнеше нұсқасы бар. Сол нұсқалардың бәрінде бұл шығарма екі бөлімнен тұрады. Біріншісі, Оғыздың дүниеге келіп ер жетуі, елінің қамын ойлайтын азамат болып қалыптасуы. Екіншісі, Оғыздың

елін, жерін қорғап, бейбітшілік орнату үшін айналасындағы тайпаларды бағындыруы, ұлы жорықтарға шығып, пайқасқа қатысып, жеңіске жетуі.

Бірінші бөлімде Оғыз тез ер жетіп халқына азап көрсеткен Мүйізтұмсықты өлтіреді, ол оның етін жеген бір сұңқардың да көзін жояды. Оғыз көктегі Тәңірдің жарылқауымен бірінен соң бірі ғайыптан түскен екі сұлуға үйленіп, балаларының есімдерін Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау деп қояды [11, 57]. “Оғызнама” шығармасының бірінші бөлімі түркілер табынған Тәңірлік діннің негізі жазылған қасиетті “Авеста” кітабымен туыстас [12, 63-119]. Оғыздың адам тұқымына шабуыл жасаған Мүйізтұмсықты өлтіруі – “Авеста” кітабындағы жақсылық әкелуші Ахура Мазда мен оның жақтаушыларын және жаманшылық жасаушы Ахриман (Ақырзаман) мен оның көмекшілерінің бітіспес күресін еске түсіреді [12, 208].

Сондай-ақ, “Оғызнама” шығармасындағы Оғыздың балаларының есімдері “Авеста” кітабындағы жарылқаушы күдірет Күн, Көк, Жұлдыз, Су, Жер құдайлары туралы гимн-жырларды ойға оралтады [13,138-168]. Өйткені, көне түркілер көктегі жалғыз жаратушы Тәңірге табынумен бірге сол күдірет жасаған табиғат бөлшектері күнге, айға, жұлдызға, отқа, суға, тауға тағзым еткен. Тәңірлік дінге бас иген Оғыз көктен рахым тілеп, балаларына табиғат бөлшектерінің атын қойған.

Сонымен, Күлтегін жазба ескерткіші мен “Оғызнама” шығармасының басты желісі – түркілердің Тәңірге табыну наным. Мысалға, Күлтегін ескерткішіндегі екінші жазба бөлімнің 10 және 11-ретпен орналастырылған бөліктерде бытырап жойылуға жақындаған түркілерді жалғыз жаратушы жарылқайды, сол жәйт жырда:

Сонда көктегі түркі Тәңірісі,
Түркілердің қасиетті жері,
Қасиетті суы былай депті:
Түркі халқы жойылмасын депті.
Тәңірі өз билігінде тұрып басшылық етті,–

деп баяндалған [3, 222]. “Оғызнама” дастанында да көктегі жалғыз күдіретке Оғыз жалбарынғанда тілегені орындалады. Сол әрекет шығармада: “Тағы бірде Оғыз қаған Тәңірге жалбарынды. Содан айналаны қараңғылық басқанда көктен бір жойқын жарық түседі. Оғыз арнайы барып қараса, басында оттай жарқыраған мені бар аса сұлу қыз көрінеді. Оғыз қаған соған үйленеді, ол үш ер бала туады”,–деп мәлімденген [14,57]. Түйіп айтқанда, екі шығармада да батырлардың алдына қойған мақсаттары көктегі Тәңірдің әмірімен орындалады.

Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығын орнатудағы айтулы жорықтар, жаумен пайқас тағы басқа зор жеңістер жөнінде баяндалса, “Оғызнама” дастанында да сондай, қаһармандық жорықтар, адам

таңданарлық ерліктер жөнінде айтылады. Мысалға, Күлтегін ескерткішіндегі бірінші жазба бөлімнің (кіші жазу) 2-ретпен орналастырылған бөлігінде Білге қаған:

Алдағы – күн шығыстағы,
Оң жақта – күн ортасындағы,
Кейінгі – күн батысындағы,
Сол жақта – түн ортасындағы
Көп халық осы аралықтағы
Түгел маған бағынады,–

деп үндеу тастаған болса [3, 217], “Оғызнама” пығармасында Оғыз қаған дүниенің төрт жағына жарлық жазып, елшілер арқылы таратады. Онда ол өзін дүниенің төрт бөлігінің қағаны болатынын, осы талабын қабылдағанмен сыйласып, тату-тәтті тұратынын, ал бұл тілегіне қарсылық білдіргендерге соғыс ашып, талқандайтынын білдіреді [14,46].

Түйіп айтқанда, екі пығармада да түркі қағандығын орнатудағы жеңіске жеткізген ұлы жорық оқиғалары және айналадағы елдерді бағындыру мәселесі желі болған. Екі пығармада да, негізінен соғыс жорығы өткен жер атаулары сәйкес келеді. Атап айтқанда, Күлтегін ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі 37-ретпен орналастырылған циклда:

Алтун орманын айналып өтіп,
Ертіс өзенін кепше өттік,–

деп жазылса [3, 229], “Оғызнама” пығармасында: “Оғыз қаған Итін өзенінен өте алмай дағдарды. Сол сәтте өз ішінен бір адам ағаштан сал жасады, барлығы түгел арғы бетке өтті”, – деп баяндалған [14, 58].

Орхон жазбаларында түркі қағандығын орнатудағы жорықтар кезінде ел билеген қағандардың бірнешеуінің ақылшы, кеңесшісі дана Тоныкөк болды. Оған Тоныкөк жазба ескерткішіндегі 15-ретпен орналасқан бөліктегі: «Менің қағаным – өзім ақылды Тоныкөктен баяндалған өтінішті тыңдауды ұйғарды»,–деген жазба жолдар айғақ [3, 343]. “Оғызнама” пығармасында Оғыз қағанның ақсақалды, ақ шапты ақылғөй қарты – Ұлық Түрік. Тоныкөк те көп жасаған кісі. Білге қаған мен Күлтегін билік жүргізіп, соғыс жорықтарын бастаған тұста Тоныкөктің жетпістен асып, қартайғаны тарихи деректерден мәлім. Бұған Л.Н.Гумилевтің: «Әбден қартайғандықтан дана Тоныкөк енді түрік жасақтарын басқара алмайтын болды»,–деп жазғаны дәлел [8, 312].

Сонымен, Күлтегін жазба ескерткішінде де, “Оғызнама” дастанында да түркі қағандығын орнатудағы ұлы жорық шапқыншылығының айтулы оқиғалары арқау болған деп тұжырым жасауға болады. Күлтегін жазба ескерткіші тарихи ерлік дастаны болса, “Оғызнама” пығармасы мифтік

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

сарын басым ерлік дастаны. Екі шығармадағы оқиға дәуірі түркі империясын орнату кезеңі, шығармалардағы сюжет те сол тұстағы күрделі оқиғалардан құралған.

Айрықша айтатын жәйт, екі шығарма да жалаң фактологияға құрылған емес. Қос мұраға жойқын қуат беріп тұрған түркі қағандығын орнатудағы тарихи ерлік жорықтар, ал қаһармандық жорыққа бастап тұрған түркілік рух. Сол айтулы оқиғалар арқылы түркілік-ұлттық рух әрбір жүрекке сөнбейтін от тастайтындай болып лаулап тұр. Сонымен қоса, екі шығармаға да арқау болған өмірдің шындық оқиғалары мен түркілік намыс, сана, жігер осы туындылардың мәңгі жасауына жол ашып берді, халықтың қажетіне жараған тозбайтын рухани дүниелер осылай жасалынады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ucurlu K. Oghun anitlari. Ankara, 1998, 307 б.
2. Манас. Қырғыз халқының батырлық дастаны. Бірінші кітап. Алматы: ҚМКӨБ, 1961.
3. Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары. Алматы: Білім, 2008, 409 б.
4. Базен Л. «Концепция возрости у древних тюркских народов»: Зарубежная тюркология. Выпуск-1. М: изд. Наука, 1986,381 с.
5. Манас. Үшінші кітап. Алматы: ҚМКӨБ, 1962.
6. Поэзия древних тюрков VI-XII веков. М: Раритет, 1993,170 с.
7. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1991, 261 б.
8. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Алматы: Білім, 1994, 502 б.
9. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985, 340 б.
10. Қасымов Г. Қазақ шешендік өрнектерінің негіздері. Алматы: Білім, 2003.
11. Еңсегенұлы Т. Атамұра. Алматы: Ғылым, 1997, 202 б.
12. Еңсегенұлы Т. «Авеста» – түркілерге ортақ мұра. Алматы: «Тоғанай Т», 2011, 389 б.
13. Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары. Алматы: Білім, 2001, 289 б.
14. Оғыз-наме, Мұхаббат-наме. Алматы: Ғылым, 1986, 200 б.

REZUME

T.ENSEGENULY (Turkistan)

CONTINUATION OF THE ANCIENT TRADITIONS OF TURKIC WORK

This article deals with comparison between three ancient works monument of “Kultegin” manuscript, which was written on a high wall in ancient Turkish language, famous Kirgiz national poem “Manas” and “Oguznama”. There was made historical-typological researches about historical connections, structures, ideas, plots, appearance of the main characters and another similarities of these works. Turkish spirit of three works, valorous courage and unity make them a legacy of people nowadays.

Б.С. ҚОРҒАНБЕКОВ

БАЛМАҒАМБЕТ БАЛҚЫБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

В связи с препятствием тоталитарного режима, произведения Б.Балкыбайулы не были опубликованы до последних лет. В настоящее время оно ценится тем, что в нашу эпоху пропагандирует ясавийское учение. Так же он последователь поэтов-книжников и абаевской традиции. Благодаря богатому художественному опыту поэт достиг насыщенное новаторство.

Sovyet siyaseti sebebiyle son yıllara kadar eserleri yayınlanmayan B.Balkabayulun eserleri Yesevi ilmini bizim zamanımıza ulaştırmasıyla kıymetlidir. O İslam devri şairleri ve Abay geleneğini devam ettirmiştir.

1891-1967 жылдар аралығында Ұлытау өңірінде өмір сүріп, пахтада жұмыс істеп, қарапайым ғұмыр кешкен, діни сауаттылығына байланысты ел ішінде «Сары молда» атанған, қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орыны болуы тиіс қаламгер Балмағамбет Балқыбайұлы туындыларының оқырман қауыммен қауышқанына көп бола қойған жоқ. Ақын туындыларының халықымен кеш табысушың ең басты себепкері кеңестік солақай саясат екені айдан анық. Ақын шығармаларының елеулі бөлігі жарық көрген, журналист Құсыман Игісін баспаға дайындап, 1997 жылы «Тандем» баспасынан шығарған «Хадис-назым» атты жинақтың таралымы 200 дана-ақ болғандықтан, оны республика жұртшылығының қолына тиді деп айта алмаймыз. 2005 жылы «Алаш мұрасы» сериясының қатарында «Арыс» баспасынан жарық көрген ақын шығармаларының екі томдық жинағы ақын шығармаларын насихаттаудағы елеулі табыс болғанымен, бұл бағытта атқарылатын шаралардың әлі де шаш-етектен екені белгілі. Шығармаларының ерекшелігіне орай, ең алдымен Балмағамбет Балқыбайұлының сопылық поэзияға, оның ішінде, Ясауи жолына қатысы айтылуы керек.

Ақынның өлең-толғауларының, дастандарының тақырыбы мен көтерген мәселелері, айтпақ ойы ясауия тариқатының негізгі принциптерімен, ұстанымдарымен, шарттарымен тәннің ішкі бауындай астасып жатыр. Сопылық жолдың басты мұраты – Алланың дидарын көру және Оның ризашылығын табу болса, оған жеткізетін ең басты шарт – жүректің тазалығы. Жанмен, тәнмен және малмен (дүние-мүлікпен) жасалатын барлық құлшылықтың нәтижесі – осы таза жүрек болмақ. Сопылық жолда кірленген жүректің тазартқышы – Алланы еске алу, яғни Оны зікір ету. Бұл ұстанымда Құран аяттарын басшылыққа алған Ясауи жолының өкілдері Жаратушыны бір сәт те естен шығармауға әрекет еткен және соны насихаттаған.

Осылайша, өз нәпсіңе насихат қыл,
Күмәнсіз басқа түсер ақиқат бұл.

Көз бұлап, көңіл хақтан жылап тұрсын,
Басқаға хақ зікірінен бармасын тіл, –

дейді Балмағамбет те [1].

Ясауия тариқатында қолданылатын зікірдің үш түрі бар: алқа, ара және құпия зікір. Рухани кемелдікке (камил инсан, толық адам) жету жолында олардың әрқасысының өзіндік орны бар. Бұның ішінде ара, алқа зікірлері дағдылы дене қимылдарымен бірге атқарылады. Бұл дене қимылдары да жүрек тазалығына қызмет етеді. Оның әрбірі оң қабақтың ұшынан жүректің түп жағын нысанаға алып, ұрудың ишарасын жасаған қимылмен аяқталып отырады. Ясауи жолына тән бұл дәстүр Балмағамбет шығармашылығында айқын көрініс тапқан.

Аллаға күндіз-түні зікір етсең,
Айтылған тәубадағы шартқа жетсең,
Жетерсің мақсұтыңа махшар күні,
Дүниеден сол әдетпен өтіп кетсең.

Пенденің ұқсар ділі қара тасқа,
Тесетін зат жоқ деме, тасты басқа.
Зікір – қайла, тас – ділге ұрсаң қатты,
Муафиқ болса ділің ықыласқа.
Өлімнің келетінін ойға сақтап,
Толар көзің мөлтілдеп ыстық жасқа.
Оңнан тарт, ла иллаһа ил алланы,
Астына ұр, сол емшектің, бұл дұғаны.
Қалыптан тыншы кетіп шықса ханнас,
Ойға алар тәфсір керек, мәддұғаны [1,135-136], –

дейді ақын бұл туралы. Осынау санаулы жыр жолдарында Құдайды ұмыту салдарынан адам жүрегінің тасқа айналатыны; ол барлық қатыгездіктің, жауыздықтың себепкері болатыны; Құдайды еске алу, яғни зікір ету арқылы тас жүректің жібіп, жұмсарып, мейірімге, толатыны; зікір амалдарын барлық шарттарымен, дене қимылдарының ишарасымен (Ясауи жолында оның «чор зарба», «ду зарба» деп аталатын түрлері бар) дұрыс орындағанда, адамды үнемі азғырып, жүректе отыратын, Құранда «ханнас» деп аталатын шайтанның жүректі тастай қапатыны сияқты ясауия тариқатында үнемі ескерілетін ақиқаттар көрініс тапқан.

Сопылық жолдағы кемелденудің шарифат сатысынан өтіп, хақиқат жолына түскендер Құдайға деген ғашықтық хал тапқан [2]. Ғашықтық хал Құдай жолындағы барлық қиындықтарды ауырсынбай, жеңіл өткеруге себеп болады. Қожа Ахмет Ясауидің:

Хас ғишқыңни көрсат меңа шакир болай,
Арра қойса Закариядик закир болай.

Аюб сифат баласига сабыр болай,
Һар не қылсаң ғашық қылғыл, паруардигар.

(Шын сүюіңді көрсет маған, шүкір етушіден болайын,
Арамен кессе, Закариядай зікірші болайын.
Аюб сипат бәлесіне сабыр етушіден болайын,
Не қылсаң да ғашық қылғын, Паруардигар) [3], –

(жолма-жол аударма біздікі – Б.Қ.) деген хикметінен ғашық халіне жетудің қаншалықты маңызды екені аңғарылады. Балмағамбет те ғашықтық ахуал табудың Хаққа жетудің сенімді жолы екенін көрсетеді.

Әй, достарым, келіңіз,
Жиылып, зікір салайық. (...)
Зікірші хақтың досы деп,
Айтқанына нанайық.
Хақ жолына ғашық бол,
Тірідей күйіш, жанайық [4], –

дейді ол. Және де:

Желдетпей тұнжыр тұман апылмайды,
Желшінбей өрен жүйрік басылмайды.
Аллаға ғашық болған дәруіштер бар,
Мақсатын түрлі зармен асылдайды [1,333], –

деп бұл ойын дамыта түседі. Ясауи жолын ұстанған дәруіштер Хаққа ғашық болумен бірге, Одан қорқу сезімін де жоғалтпайды. Ясауи өзінің хикметтерінде Жаратушыны қаншалықты жоғары қойып дәріптесе, өзін соншалықты төмен, күнәһар халде көрсетеді. Тіпті ол өзін «Барча қулар ичида ғаси қул дур Қожа Ахмет (барша құлдың ішінде күнәһары Қожа Ахмет)» [3,174], – деп те сипаттайды. Енді бірде:

Иуқ мениңдик шум бала ғалам ара,
Һич болмады мендин риза халиқ, худа.
Имди болди ахир мине иузим қара,
Уа уилта ауал нига болдим мана?

(Дүниеде жоқ мендей бір сұм мен бөле,
Болмады риза Құдай мен халық және.
Енді болды ақырында жүзім қара,
Уа, құдірет, неге солай болдым міне?) [3,160].

Мұндай өзін-өзі күнаһар, аси етіп көрсететін жолдар Қожа Ахмет Ясауиде тіпті көп. Балмағамбетте де:

Пасықтар өтті дүниеден,
Қайырға дүние қимаған.
Ғафылдар өтті дүниеден,
Көсілген аяқ жимаған,
Шарғы Шариф өмірін
Құлағына құймаған. (...)
Абайласам, бауырлар,
Осының бәрі басымда.
Бауырым ед деп езіліп,
Келмейді көзге жасым да.
Шүбәсіз нәрсе болмады,
Ішіп жүрген асымда [4,77], –

деп жырлайды. Сондай-ақ:

Айыптымын Аллаға,
Толып жатқан мінім бар.
Жаба тоқып жауырды,
Көріп жүрген күнім бар.
Күңкіліндей күндердің,
Тұтып жүрген дінім бар [4,276], –

дейтін кездері де бар. Өзін осылай күнәһар сезінудің Құдай алдындағы қорқынышқа жол апатыны кәміл. Бірақ бұл қорқу дәруішті үмітсіздікке ұрындырмайтындай болуы керек [2,18]. Ясауия тариқатында «хауф-рижа» деп аталатын бұл мақамның мәні зор. Көңілді үміт пен қауіп арасында ұстау – адамның Құдайды ұмытпауына себеп болары хақ. Қауіштен тіпті пайғамбарлар да, әулиелер де құтылмақ емес. «Көңілдің айнасы» кітабында Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың: «Бқыластылар (әулиелер) да үлкен қауіп-қатер ішінде», – деген сөзін келтіреді [2,36]. Б.Балқыбайұлы да осы мәселеге айрықша ден қойып, пайғамбарлардың да Құдай алдында жазықты болып, мүшкіл халге түскен сәттерін жырға қосады. Оның «Пайғамбарлардан мысалдар» деп аталатын топтамадағы «Яхия ғалайссалам» атты өлеңінде Яхия (ғ.с.) пайғамбардың қиямет қайым күнінде Құдайға өзін күнәдан пәкшіп деп көрсетпек болғанда, өзін басып кетіп, аяғын сындырған құмырсқаның таққан кінәсінен қиын жағдайға түскені, сол сәтте бұрын оның бір жолғы

құлшылығы кезіндегі көзінен аққан жасынан қаныш ішің, шөлден аман қалған шыбындардың шырқырап ара түскеңдігінен ғана жазадан аман қалғаны баяндалып, мынадай түйін жасайды:

Басқан аяқ, пенденің
Алған демін санатқан.
Айламаса рахым,
Ешнәрсе қалмас санақтан [4,60].

Ақын осы арқылы Құдайдың әділдігі тұрғысынан қарағанда, ешкімнің күнәдан және соған лайықты жазадан аман қалмайтынын, тек рахымы тұрғысынан қарағанда ғана, жарылқауға ие бола алатынын жеткізген. Бұл – Қожа Ахмет Ясауи ілімінен алынған тағылым. Балмағамбет өлең-балладалары мен дастандарындағы пайғамбарлар, әулиелер өмірінен алынған ғибаратты мысалдардың барлығы да адамның діл тазалығына қажет шарттарға тікелей қатысты.

Балмағамбет шығармалары тек рухани іліммен ғана емес, ғылымқалмен де байланысты. Оның ішінде фикх мәселелерін де қамтитын кездері аз емес. Балмағамбеттің «Қырық парыз баяны», «Ауыру халде», «Халыққа хабарлау тәртібі», «Кебін жайы», «Мәйіт көтеру тәртібі», «Мәйітке топырақ оқып, дем салып қосу», «Өлікке істейтін қызымет баяны» деген өлеңдерде мәйіт жөнелту кезіндегі шариғат шарттары мен діни рәсімдер тәртібі тәптіштей баяндалады. «Хадистерден назым» топтамасына кірген «Ауыру мал өлейін деп жатса, бауыздау тәртібі», «Рұхсат етілген тойлар», «Үйде отырып істейтін қызымет», «Қабір басындағы тәртіп», «Екі қатын алған пайғамбардың үмбеттері туралы» және «Құрбан кімге уәжіп?» өлеңдері фикхтың түрлі мәселелерін өзек етеді. Ал Қ.А.Ясауи мен оның жолын қушы ақындар шығармашылығында фикх мәселелері арнайы түрде сөз бола бермейді. Мәселен, Қ.А.Ясауи хикметтерінде намаз жайында санаулы жерде ғана айтылады. Сондай себептермен сопылар құлшылыққа салғырт қараған деген қате пайымдаулар әр түрлі дәуірлерде пайда болып отырған. Бірақ, шын мәнінде, шын сопылар барлық құлшылық түрлерін асқан жауапкершілікпен атқарған. Бұған Қ.А.Ясауидің: «Шайтан намаз оқып жатқанда уасуаса (азғырса) қылса, намаз қылушының көңілі бөлініп, ойына басқа нәрселер келіп, руқуғ, сөжде, таспик және намаздың бүкіл шарттарын орындай алмай, риядан да бетер жаман жолға түсіп, құлшылығы зая кетеді» [2,46], – деген сөзі дәлел бола алады. Олай болса, ұлы сопының өз хикметтерінде намаз және басқа құлшылықтарды өте аз сөз етуінің сыры неде деген сауал туындары шындық. Хақиқат жолында Алланың дидарын көру мақсат етіліп, бұл мақсат амалға айналған кезде, барлық құлшылық өз деңгейінде атқарылады. Сондықтан Қ.А.Ясауи мен оның жолын қушылар діндегі басты мақсатты жырға қосып, имандылықты алдыңғы кезекте

уағыздады. Ал Б.Балқыбайұлының ясауия жолының өкілі бола тұра, бұл дәстүрден өзгеше шығармашылық сипат танытуы, яғни фикх мәселелерін арнайы тақырып етуі заман талабына байланысты деп ұғынған дұрыс. Кеңестік саясат қазақ қоғамын діннен алшақтатып, ислами құлшылықтардың шарттары ұмыт бола бастаған тұста фикх ілімінің де өзектілігі туындады. Б.Балқыбайұлы да өз заманының перзенті ретінде қоғам сұранысымен есептесті. Оның үстіне, ақынға дүмпе молдалардың шабуылы да осы мәселелер төңірегінде жасалған еді. Ақын шығармаларының жинағына жазған Қ.Игісіннің алғысөзінде жергілікті молдалардың бірінің оған кісі жерленбей тұрып құран оқығыны үшін айып таққаны, Балмағамбеттің өз әрекетінің дұрыс екенін діни кітаптарға сүйеніп дәлелдегені баяндалған [4,11-12]. Осы сияқты жайттардың діни рәсімдер кезінде жиі қайталанып, ел ынтымағына сына кіргізер залалын сезген ақын өз өлеңдерінде осының дұрыс шешімін айтуды жөн көрген сияқты. Дәл осы жайт туралы ол өз кесімін былай жеткізген:

Жуусыз жатқан халда ағзасы ашық,
Жанына таяу болсаң, болмай қашық.
Оқымақ жаһір аят мәкіруһ-дүр,
Ғалымдар ғылым оқып, болған машық.

Оқыса кәлам шариф басқа жайда,
Әлбетте өлген жанға болар пайда.
Бегі ашық һәм жанына жақын болса
Мақруһ – деп айтқаны осындайда.

Өлікті бір мекенге қойса салып,
Оқысаң басқа орында құран алып.
Зарар жоқ пайдасы көп екендігі,
«Раддил мүхтарда» тұр мағлұмданып [4,197].

Б.Балқыбайұлы өлеңдерінің дені діни мазмұнға құрылса, ол негізгі екі арнадан: сопылық ілім мен фикх мәселелерінен тұрады. Жалпы алғанда, ақын шығармаларының жанрлық, мазмұндық, поэтикалық ерекшеліктері сан салалы. Өйткені мұнда ауыз әдебиетіне және сопылық поэзияға, кітаби ақындарға тән дәстүрлілік, сонда-ақ эстетикалық бағдардағы жазба әдебиеттің жаңашылдығы қатар көрінеді.

Әдебиеттанушылық көзқарас тұрғысынан келгенде, Балмағамбет Балқыбайұлы шығармаларының жанрлық ерекшеліктері жайында арнайы зерттеудің зәрулігі сезіледі. Өйткені қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия терминдері әлі толық орнықпаған деуге болады. «Тахлил», «таспих», «салауат» сияқты т.б. атаулар діни термин ретінде қолданылғанымен,

сопылық поэзияның жанры ретінде пайдаланылмай келеді. Ал ясауия тариқатында ара зікірі кезінде оны сүйемелдеу үшін арнайы айтылатын діни өлең-жырлар болған. Шығыс тарихын зерттеуші, академик Михайл Евгеньевич Массон 1930 жылы Түркістанда өзі көрген ара зікірінің хикметтердің әндегіп сүйемелдеуімен айтылғанын баяндайды [5]. Б.Балқыбайұлының шығармалар жинағында «Салауат», «Хақиқат тәуба», «Тауфиқ бер өзің, Жаратқан» деген аттармен берілген туындылары ара зікірін сүйемелдеу үшін шығарылғандығын анық байқаймыз. Оны «Лә Илһә Иллалла» кәлимасының редиф ретінде үздік-үздік қайталанып отыруынан көре аламыз.

Ақынның көптеген шығармаларын баллада деп көрсетуге болар еді. Өйткені оларда балладаға тән сипаттың барлығы дерлік кездеседі. Баллада – Орта ғасырларда Францияда пайда болып, кейіннен Италияға тараған әдеби жанр. Ол махаббат мазмұнындағы халықтық би өлеңдерінен шыққан. Әуелгі кезде оның тұрақты өлшемі болған. XIX ғасырда лиро-эпикалық жанр түрінде Англия мен Германияда кең тараған. Бұл кезде тарихтағы соғыстар, трагикалық махаббат, қанды тартыстар жөніндегі аңыздар оның сюжеттік негізін құрады [6]. Алайда Балмағамбет туындылары баллададан тақырыптық тұрғыда ерекшеленеді. Бұларда пайғамбарлар өмірі өзек етілген. Осындай туындылар қатарында біз жоғарыда сөз еткен «Яхия ғалайссаламды» атауға болады. Сондай-ақ «Зікірия ғалайссалам», «Ғайса ғалайссалам» сияқты туындылары да осы тектес. Демек ақынның бұл шығармаларына баллададан басқа лайықты жанрлық атау қажет. Бұл үшін Шығыс әдебиетінің жанрлар құрамын жетік білу керек болады. Алайда біз әзірше бұрын қалыптасып қалған термин-атауларды қолдана тұруға мәжбүрміз.

Осы сияқты қиындық Б.Балқыбайұлының сюжетті шығармаларын саралауда да туындары сөзсіз. Ақынның мұндай туындыларының көбін жай «поэма» деп атай салу оңайға түспейді. Олардағы тақырып ерекшелігі тың атауды қажет етеді. Шығарма объектісі бұл дүние мәселелері емес, ахирет жайы болғандықтан, оны бөлек жанрлық түр ретінде қарастыру қажет-ақ. Дегенмен ахирет тақырыбын көтерген шығармалар қазақ әдебиетінде санаулы ғана. Бұл қатарда Шәді Жәңгірұлының және Мәшһүр Жүсіптің «Ахуал қиямет» және Ақыт қажы Үлімжіұлының «Ахиретбаян» дастандарын айтсақ болады. Жырлаушыдан айрықша білімді талап ететін тақырып болғандықтан да, бұл мәселеге көп адам бара алмайтыны белгілі. Сондай-ақ Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар өмірін өзек еткен туындылар да тақырыптық тұрғыда ерекшеленеді. Шығыс әдебиетінде Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар өміріне арналған шығармаларды «сира» деп атау қалыптасқан. Осыған байланысты, Шәдінің пайғамбар өміріне арналған көлемді шығармасының аты «Назым Сияр Шариф» деп аталған. Хрестияндық ортағасырлық әдебиетіндегі «житие» немесе «агиография» деп аталатын шығармаларда

әулиелер өмірі баяндалады. Олардың орталық қаһармандары – дін үшін күресте табандылық көрсететін күрескерлер, зұлым күштер мен қорқынышты мақұлықтарды жеңетін ержүрек батырлар, данышпандар [7]. Бұл жанрлар тақырыштық тұрғыда жіктелетіні анық. Демек Б.Балмағамбетұлының сюжетті туындыларының көбін «поэма» дей салу – келіспейтін іс. Бұған лайықты атауды да Шығыс әдебиетінен іздеген дұрыс. Бұл мәселе тек Б.Балқыбайұлы шығармашылығына ғана емес, дін тақырыбында қалам тербеген барлық қазақ қаламгерлеріне қатысты, яғни ұлттық әдебиетіміздің ең өзекті мәселелерінің бірі. Бұл мәселені арнайы қолға алып, көп болып шешу керек.

Ақынның рухани ілім тұрғысында ғана емес, әдеби-көркемдік мәселеде де Қожа Ахмет Ясауи дәстүрін жалғастырушы болғаны анық. Ясауи хикметтеріндегі көптеген көркемдік тәсілдер мен құралдарды, образдарды Балмағамбет те өз шығармаларында сәттілікпен қолданған. Осы орайда ең алдымен ойға оралатыны – өмірбаяндық өлеңдер. Қожа Ахмет Ясауидің 2, 3, 4, 5, 6, 7 хикметтері өзінің дүниеге келген сәтінен бастап, қылуатке кірген 63 жасына дейінгі аралықтағы өмірін қамтыса, 1 хикметі туылмай тұрып-ақ кемелдікке жеткен рухы жайлы баяндайды. Ал 8 хикметінде қылуатке кірген кездегі халінен хабар береді. Мұнда әулиелер сұлтанының нақты өміріне қатысты айғақтармен бірге, рухы кемел тапқан әулиенің өзі ғана куәсі болған рухани халдер де қамтылады. Адам жасының әрбір кезеңін санамалай отырып, сол кезеңде қандай қызметтер атқарғанына көпшілік алдында көркем сөз арқылы есеп беру дәстүрі Қожа Ахмет Ясауиге дейін де бар болатын. Тасқа жазылған «Күлтегі» ескерткішіндегі бас қаһарманның жеті жасынан бастап дүниеден өткенге дейінгі өмірбаяны [8] осының нақты бір дәлелі. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің ауызша кең тарауына байланысты, бұл дәстүр қазақ фольклоры мен әдебиетінде кең өріс алды. Тіпті ол халық ауыз әдебиетінің жанры ретінде тың сипатқа ие болды. Бұл туралы Х.Досмұхамедұлының еңбегінен көре аламыз [9]. Балмағамбеттің «Өкініш» деген өлеңін өмірбаяндық өлеңге жатқызуға болады. Бұл туындыда автор дауасы жоқ көріліктің келгендігін, бойдағы күш-қуатты алып қойғандығын айтып, өткен өміріне шолу жасайды, оның босқа өткендігіне өкінеді.

Жетпістен жасым кетті сексенге асып,
Тоқырап піркін көңіл, отыр жасып,
Уақыт босқа өткізген ойға түсіп,
Қасіретпен өкінем қатты сасып [1,318], –

дейді ол бұл өлеңде. «Ата-ана туралы» деп аталатын ұзақ толғауының бір бөлігінде де өмірбаяндық өлеңге тән сипат бар. Мұнда ол он жас пен алпыс жас аралығындағы адам өмірінің кезеңдерін санамалап шығып, соның көбін өзінің ғашылдықпен өткізетініне қыжжылады [4,114-115].

Ақынның «Баба Машын һәм Ахмед» атты баллада тектес шығармасына Қожа Ахмет Ясауидің өміріне байланысты айтылатын бір хикая өзек болған. Мұнда Хорасаннан шыққан Баба Машынның Түркістанда дінді бұзып жүрген Ахмет атты шайық бар деп естіп, оны түзу жолға салмақ ниетпен Түркістанға келгені, Қожа Ахмет Ясауи оны шәкірттеріне күшпен байлағып, 500 дүре ұрғызғаны, бірақ Баба Машын бір дыбыс шығармағаны, 500-ден бір қамшы артық ұрған кезде ғана, жан даусы шығып, кешірім өтінгені, бұдан соң Қожа Ахметтің бұл жағдайдың сырын Баба Машынның арқасына жабысып тұрған диюдан деп түсіндіруі, Баба Машынның өз қателігін, адасқандығын түсініп, шайыққа шәкірт болғаны баяндалады. Ақын осы оқиғаны баяндап болған соң, кәмілдікке жеткен ұстаздың аса қажеттігі, оны түсінбегендердің күні қараң екендігі, дін жолындағы ұстаздықтың жауапкершілігінің молдығы және оған өзінің лайықты емес екендігі жайлы ғибратты ойларын айтады [4,280-282]. Шығарманың басында бұл хикаяның Юсуф Байфауыз (дұрысы – Юсуф Байзауи, бастырушылар тарапынан жіберілген қателік болса керек – Б.Қ.) арқылы жеткені айтылғанымен, соңында берген түсінікте оның хикметте бар екені көрсетіледі. Демек Балмағамбет бұл сюжеттік желіні Қ.А.Ясауидің «Диуани хикметінен» алған. Шынында да, «Диуани хикметте» дәл осы сюжет бар, ол хикметте кәмілдік дәрежесіндегі ұстазсыз мұриттің ешбір хақиқатқа жете алмайтыны туралы ойға қызымет етіп тұр [3,196-198]. «Муршид болмай һар киз мурад табмадилар» [3,197], – деген түйін Балмағамбетте «Ұстасаң кәміл ұстаз етегінің (дұрысы «етегінен» – Б.Қ.), Жеріңде қателескен болар дайын» [4,281], – деп жаңғырады. Балмағамбет одан әрі қарайғы сөзін өз замандастарына арнайды. Осындай нәрселерден ғибрат алмаудың мысалы етіп өз өмірін көрсетеді. Осы тұста өзін барынша төмендетіп, күнәһар сипатында беретін сопылық таным тағы да бой көрсетеді. Ақынның бұрыннан бар сюжетті жырлай отырып, өз ойын қосуы, өз заманының шындығынан хабар беруі шығыстық нәзира дәстүрінің кейбір қасиеттерін еске түсіреді.

Б.Балқыбайұлы шығармашылығындағы Ясауи хикметтерінде бар тағы бір дәстүр – шығармаға негіз болған Құран аяттарының қажетті тұстарда беріліп отыруы. Ясауидің өз хикметтерінің ішінде аяттарды жиі келтіріліп отырса, 25, 26 хикметтері негізінен Құран аяттарынан тұрады [3,174-175]. Балмағамбеттің шығармаларына да аяттар мен хадистер, қасиетті дұғалар көп қолданылған [4,85;197;198;210;216;217;218;250;227 т.с.с.]. Сондай-ақ бұл екі шығармашылық иесіне ортақ қасиеттің бірі – мінажат мазмұнындағы шумақтар мен тармақтардың аса молдығы.

Балмағамбет шығармаларындағы Ясауи дәстүрі тек мазмұндық байланыс пен рухани сабақтастықтан, бір сюжетті жарыса пайдаланудан ғана емес, көркемдік тәсілдер туыстығынан да аңғарылады. Олардың арасындағы реминисценциялық жалғастық – осының ең жарқын дәлелі. Ғылыми әдебиеттерде «реминисценция» деп жазушының өзіне дейінгі әдеби

мәнбелерден жекелеген элементтерді айқын көрінбейтін дәрежеде пайдалануын, поэзия мен музыкадағы бөгде шығарманың дыбысын (отзвук) айтады [6, 352]. Балмағамбет туындыларында Ясауи хикметтері мен оның жолын қуушылардың, әсіресе, Абайдың шығармаларындағы кейбір тұстарды бұлыңғыр түрде еске түсіретін көркемдік және бейнелеу құралдары жеткілікті. Соның бір-екі мысалын бере кетейік. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауидің:

Бишәк билиң бу дуния барча халқдин утер-а,
Инанмағыл малыңа бір күн қолдан кетер-а.
Ата-ана, қарындаш қайан кетті фікір қыл,
Төрт аяқлық чобан ат бір күн сәңа иетер-а.

(Шәк келтірме, бұл дүние жаралғандардың бәрінің
басынан өтеді,
Байлығыңа сенбе, ол бір күні қолдан кетеді.
Ата-ана, туған-туыс қайда кетті, терең ойлан
Төрт аяқты ағаш ат саған да бір күн жетеді) [10], –

деген хикметіндегі табытты ағаш атқа балау Балмағамбетте де бар. Бұл бейненің ұқсастығы кездейсоқтық емес екені кәміл.

Өлмейтін жан дүниеге келмеген.
Кімдер қалды бұрынғылардан өлмеген.
Су жүзінде бір-бір жүрген салыңды
Тоқтай алмай, келеміз ағыш селменен.
Санаулы дем, өлшеулі күн біткен күн.
Табыт мінш, лахатқа кімдер желмеген [4,100], –

(курсив біздікі – Б.Қ.) деген шумақтағы *мину*, *желу* етістігі табытты атқа балаудың күрделі көркемдік ассоциация арқылы берілген түрі. Балмағамбеттегі Ясауи дәстүрі тілдік құралдардан да жиі көзге түседі. Мәселен, Қожа Ахмет Ясауиде «аса мол» деген ұғымды *дария* сөзі арқылы беру бар. Ясауиде: «Андин сунра дария болыб таштым, дослар» [3,197], «Он биримда рахмат дария толыб ташды» [3,137], «Хақиқатни дариясиға батар, дослар», «Хақиқатни дариясини хатари куб» [3,189], – деген тәрізді осы балама қолданған жолдар көп болса, ол Балмағамбетте де осымен туыстас: «Дариясынан зұлматтың» [4,62], «Дариясынан рахматтың» [4,87;88], «Бақыты судай тасады» [4,57] – деген жолар аз емес. Екі ақында көркем бейне жасауда да ұқсастықтар жеткілікті. Мансұр әл-Халладжды Қ.А.Ясауидің дәріштегеніндей, Балмағамбет те Мансұрдың жазалануына себеп болған «Ана әл-Хақ» деген сөзінің мәнінің тереңдігін жырға қосады, сондай-ақ Ясауи

сияқты Хаққа ғашық болғандардың халін Ләйлі-Мәжнүн бейнесінде береді [4,71]. Нәпсіні кейіштеу арқылы бейнелеу, адамиландырып беру – Ясауи қаламына тән ерекшеліктің бірі. «Һу аррасин алибан, Нафис башига солибан» [3,203], «Набсиң сени бақыб турсаң нелар демас» [3,203], «Нафсини тебкил, нафсини тебкил, ай, батқарлар» [3,204], – деген жолдар соның дәлелі. Балмағамбеттегі «Нәпсінің көзін оймасан» [4,116] секілді жолдар мен «Нәпсінің жауабы» атты өлеңі [4,146-147] осы дәстүрдің жалғастығы екені анық.

Адамның қабірдегі халін бейнелеуде Ясауи мен Балмағамбетте бейненің ұқсастығы ғана емес, авторлық тұрғының үндестігі де бірден көзге шалынады. Ясауи: «Әлсіз болып жатқанда, періштелер кіргенде, «Мән рәббук?» деп сұрағанда, не қылғаймын, Құдай-а» [11], – десе, Балмағамбет: «Мүңкір-Нәңкір келерде, Бере көр Алла амандық!» [4,78], – деп жалбарынады. Сондай-ақ:

Өлейін деп жатқанда,
 Ауыру жанға батқанда.
 Жан апудың зардабын,
 Ғаріп пенде татқанда [4,50-51], –

деген жолдар да хикметтен алынған мысалмен мазмұн жағынан да, тілдік қолданыс тұрғысынан да етене жақын. «Хикметтердің» Қазан баспасынан шыққан нұсқасындағы 88 хикметте баяндалатын кәлима айтқан адамның аузынан ұшып шығып, өзінің пайда болуына себеп болған адамға үздіксіз жарылқау тілейтін жасыл құс [11,109] туралы Балмағамбет те жырлайды [4,135]. Бейне жасау жолдарындағы мұндай байланыстардың мақсатты түрде пайда болғаны айдан анық.

Қожа Ахмет Ясаудегі теңеулердің басым бөлігі ислам әлемінде әйгілі тұлғалар есіміне қатысты болса, бұл – Балмағамбетте де аз кездеспейді. Мысалы, Ясауидегі: «Ғашық болсаң *Баязит*дек узиң сатқыл» [3,214], «Дидар учун жанни қурбан қылмағунча, *Исмағилдик* дидар арзу қылмаң, дослар» [3,186], «*Муса сифат* Тор тағида куриб дидар» [3,226], – деген сияқты теңеулер Балмағамбетте: «*Биләлдай* күнге қақтап, ұрса қайтпау» [4,92], «*Хатымдай* сақилығың мәшһүр болса» [4,142] – деген сипатта жалғастық табады.

Ақынның Ясауи жолын ұстанған сопы-ақындардың көбінің шығармаларымен таныс болғаны, олардан да рухани және көркемдік тағылым алғаны сөзсіз. Мәселен, оның:

Дахия Ностың уәзірі,
 Асхаб, Қағап ерлері.
 Таудың тесік астында,

Бүгінгі жатқан жерлері,
Мәдінің болып сардары,
Ішінен шығар шерлері [4,62], –

деген жолдар Сүлеймен Бақырғанидың «Ақырзаман кітабындағы» баяндалатын оқиғаларды еске түсіреді. Қожа Ахмет Ясауидің өзінен бұрынғы әдебиеттен, фольклордан алып пайдаланған көркемдік тәсілінің бірі – айтыс үлгісін пайдалануы болатын. Оның 50 хикметі Пейіш пен Тозақтың айтысын бейнелейді [3, 206-207]. Сүлеймен Бақырғани де өзінің ұстазының ізімен Пейіш пен Тозақты айтыстырады. Сонымен қатар оның өзінің ібіліспен айтысы, Рух пен Нәпсі айтысы туралы хикметтері бар [12]. Балмағамбет те осы ізбен нәпсімен өзінің айтысын жырға қосқан [4,145-147]. 1913-1917 жылдары Қарнақ медресесінде оқыған [4, 21-22] ақынның Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің, әсіресе, Бақырғанидың шығармаларынан мейірі қана сусындағаны, олардан таусылмас тағылым алғаны шүбәсіз. Сүлеймен Бақырғанидың және басқа да Ясауи шәкірттерінің ұстазын дәріштегені сияқты Балмағамбет те ұлы шайыққа арнап мадақ жырын шығарған. Ол бұл туралы:

Хожа Ахмед Яссауи,
Сәл саласы (силсала – Б.Қ.) сәл салам,
Атын білген бар ғалам.
Халафылық қылып ол затқа,
Сөз айтпайды бір кәләм [4,99] –

деп жырлайды.

Б.Балқыбайұлы адамдық һәм ақындық өнеге алған тағы бір ұлы тұлға – Абай. Бұған дәлел болардық белгілер ақын шығармашылығында мол. Оның:

Қазақша өлең жазған Абай ақын,
Сары алтын сарыш етті еңбек хақын.
Ғалым бол, надан болма деп зарлады,
Деген жоқ мынау алыс, анау жақын [4,282], –

деген сөздерінен Абай болмысын дәл бағалап, оны қаншалықты терең ұғынғанын көреміз. Реминисценциялық сабақтастық бұл жерде де аз емес. Мысалы, Абай:

Өлсе өлер, табиғат адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойышты өңкей білмес [13], –

деп, тән тіршілігі тоқтағанымен, жан өлмейтіндіктен, «өлді» деген сөздің абсолютті ақиқатты танытпайтындығын мегзесе, Балмағамбет те: «Өлді деген ат қойып, Бетіңді бүркеп жашқанда» [4, 51], – дейді. Бұл жерде сөздік қолданыстың бір типтілігі ғана емес, танымдық туыстықтың барын да аңғару қиын емес. Абаймен реминисценциялық байланыс:

Өлгенше кісі ақысын жеп көрмедім
Бергенін ықыласымен жек көрмедім [4,146], –

дегенде ұйқас тұрғысында көрінсе,

Кімдер білді, кімдер айтты,
Опасыз дүние дегенді.
Кім күйзелтті, кім өкіңтті,
Дүниеге келгенді [4,141], –

деген шумақта ырғақ пен ұйқастан, риторикалық сұрақтан көзге шалынады.

Б.Балқыбайұлы діни және ақындық тағылым алған тағы бір шығармашылық тұлға – Шәді Жәңгірұлы. Ақын Шәді есімін бірнеше рет ілтипатпен еске алады:

Шәдінің неше түрлі назым сөзі,
Ұстазы рұхсат берген, демес өзі [1,333].

Шәдінің әрбір халық біледі атын,
Істеген түркі тілмен ол қызметін.
Халыққа оңайлатып «назым» айтты
Кітаптың парсы, ғарап ұлағатын [4,282].

Шәді – қазақ әдебиетінде дін тақырыбында ең көп қалам тербеген ақынның бірі. Оның жоғарыда аталған «Назым Сияр Шәріп» туындысы өз тұсында тек қазақ арасында ғана емес, көршілес халықтарға да кеңінен танымал болған. Балмағамбеттің оны: «әрбір халық біледі атын», – деп жырлауы сондықтан. Шәдінің «Ахуал қиямет», «Назым Сияр Шариф» атты дастандарының Балмағамбет шығармашылығына тигізген ықпалы зор. Мұны ақынның Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар, оның сахабалары, отбасы мүшелері, туыстары және басқа пайғамбарлар туралы жазғандары мен «Ахуалхаюм әл-қиямет» сияқты туындыларынан анық көре аламыз.

Шығыс әдебиетіне тән көркемдік өрнектер ақын шығармаларының әр тұсында көрініп отырады.

Сахибі бұл кітаптың кәрі кісі,
Кісінің танымасаң бәрі кісі.
Пасықтың, мұнафиқтың қас дұшпаны,
Мұғтаи мұхлисқа дәрі кісі.
Тексерсеңіз пын аты Балмағамбет,
Лақабы халық аузында «сары» кісі [1,10] –

деп шығарма соңында автордың өзін таныстыруы – осындай дәстүрлердің бірі.

Балмағамбет туындыларында ауыз әдебиетіне тән сипаттар да жеткілікті. Ол, негізінен алғанда, өз шығармаларын халық поэзиясына тән қара өлең және жыр үлгісінде жазған. Жоғарыда келтірілген «Кімдер білді, кімдер айтты» деп басталатын, жазба әдебиеттің, әсіресе, Абай шығармаларының ықпалымен жазылған жекелеген шумақтарда болмаса, көп жағдайда қара өлең мен жыр түрін пайдаланған. Осы орайда, Балмағамбеттің өз туындыларын суырып салып та шығарған кездері болғанын айта кету керек. Жазушы М.Сәрсекеев Қаныш Сатпаев туралы кітабында 1933 жылы Жезді тауында өткен кен барлаушылары ұжымының мәжілісінде Балмағамбеттің Қанышқа арнап домбырамен өлең арнағанын айтып, сол өлеңтің мәтінін берген [14]. Бұл өлеңтің біраз бөлігі жыр үлгісінде шығарылса, соңғы жағы шешендік сөздердің ырғақтық-интонациялық құрылымын еске түсіреді:

Ұлытаудай ұлы жұрттан
Алатауға аттанған.
Жезқазғанның асылын
Армансыз-ақ ақтарған,
Қаныш едің зор тұлға.
Ең даланың сырласы,
Жеті қат жердің мұңдасы,
Халқым туған ер ұлға!
Елін сүйіп еңбегін арнаған,
Кендерін ашып, іздеуден тынбаған,
Өнері озған ғаламат.
Ей, Қаныш, арыстандай азамат!
Ғұмырлы болып, тұғырда тұру –
Біздерден саған аманат!.. [14,302-303]

Бұл келтірілген үзіндінің 1, 9, 10, 12, 13 жолдарының буын саны шешендік сөздердің поэтикасына тән. Әрине, 7-8 буынды өлшеммен асып кететін жыр жолдары жыраулар поэзиясында да аз емес. Бірақ жырауларда мұндай жолдардың бәрінің соңғы буынағы 3 буынмен бітіп отырады. Ол 7-8 буынды

жыр үлгісімен осы тұрғыда үйлесім табады. Ал соңғы бунақтың 4 немесе одан көп буыннан тұруы – поэзия мен проза белгілерін қатар жинақтайтын шешендік сөздердің ырғақтық өлшеміне тән. Балмағамбеттің бұл туындысының біз көрсеткен жолдары осылай аяқталған. Бұдан ақынның шешендік өнерді де жақсы меңгергенін аңғарамыз. Балмағамбет өлеңдеріндегі ассонанс пен аллитерацияның молдығы да халық поэзиясының сипаттарын еске түсіреді. Ақын шығармаларындағы халық поэзиясына тән дәстүр өлең өлшемінен, дыбыс әуезділігінен ғана емес, жанрлық және көркемдік жақтарынан да арагдік бой көрсетеді. Оның көптеген шығармаларында толғау мен терме, арнау өлеңдерінің сипаттары бар. Мысалы, «Наданмен жолдас болмау» атты өлеңіндегі:

Тоқым салсаң тулар-ақ,
Семірсе мәстек жемменен.
Ауылдас, жолдас болмаңыз,
Ақылсыз туған кемменен.
Басыңа мүшкіл іс түссе,
Азаматпен ақылдас,
Апылады көңілің,
Жақсыменен қоссаң бас.
Таныш алар данышпан,
Жатса жерде гауһартас.
Ақымақтан аулақ қаш,
Даналарға жақындас,
Пейілі сараң наданның,
Басынан тұман арылмас [4,283] –

деген жолдардағы дидактика және өмірдің түрлі мәселелері туралы ой түйіндерін теріп айту ерекшелігі халықтық термеге тән сипат екені күмәнсіз. «Болыстыққа таласып» деген өлеңінің соңы да терме түрінде бітеді [1,339].

Дегенмен Б.Балқыбайұлы шығармаларындағы жаңашылдық та аз емес. Ақын қаламына тән шеберлікті көрсететін өзгеше сөздік қолданыстары мен тың көркемдік тәсілдері оның өз заманындағы сөз өнерінің көшінен қалмағанын, қайта өзі тұстас ақындардың көбінен оқ бойы озық болғанын айқындайды. Жаңа заман талабына сай туған жазба әдебиеттің басты шарттарынан хабары мол ақынның шығармашылығындағы өзгеше қасиеттер оның мақсат-мұратынан, дүниетанымынан, өмірлік ұстанымынан көп хабар береді. Ол түркі жұртына Қожа Ахмет Ясауи танытқан рухани ілімді өз заманына сай тілмен, көркемдік тәсілдермен жеткізуді басты мұрат тұтты. Өйткені қазақтың ұлттық менталитетінің қалыптасуында осы ілімнің орны ерекше екендігін және өз тұсындағы мүшкіл күйге түскен рухани ахуалды қайта қалпына келтірудің, сыртқы экспанцияға қарсы тұрудың кілті осында

екендігін жақсы білді. Сондықтан оған алдыңғы кезекте мән берді. М.Горькийдің аузымен айтылған «Әдебиет – өмірдің айнасы» деген реалистік әдебиеттің басты сипаты Б.Балқыбайұлы шығармашылығында айқын көрінбеуінің де сыры осында. Себебі рухани ілімнің басты нысаны – бұл дүние емес, Жаратушы сипаттары, сондай-ақ адамның ішкі әлемі және соған қатысты көзге көрінбейтін өзге әлемдер. Бұл – бір. Екіншіден, Балмағамбет өмір сүрген кезең пындығын, саяси жағдайға орай, «айна» ретінде көрсетудің мүмкіндігі аз болатын. Ал көріп отырған пындығын бұрмалау, саясатпен санасып, жалған дәріштеу – Ясауи жолының өкіліне мүлде жат. Сондықтан ақынның бұл бағытта шығарма жазбауға бекінгені айқын сезіліп тұрады. Дегенмен оның заман пындығын көрсеткен аз өлеңдері «айна» қызыметін мүлтіксіз-ақ атқарған. Мәселен, «1933 жылғы зар» деп аталатын жалғыз шумақ өлеңінде қазақ халқының үштен бірін жалмаған аштық кезіндегі ахуал бүкпесіз бейнеленген:

Сиыр, қой былай тұрсын, кеже де жоқ,
Қаз, тауық былай тұрсын, пөже де жоқ.
Сары қымыз, қара саба, қайран халқым,
Апыған күбісінде көже де жоқ [1,338].

Кеңестік саясаттың келеңсіз кеспірі, өз заманының сұр-өңсіз пындығы ақынның өзге тақырыптағы туындыларында да арагидік бой көрсетіп отырды. Көп тұстарда осы жайттарды арайы айғуды көздемесе де, қаламгердің бүкпесіз көңілі, шыншыл ойы заман пындығынан еріктен тыс хабар беріп отыруға себеп болған тәрізді. Мысалы, «Хақиқат тәубе» атты тахлил-өлеңіндегі:

Науміт қоймас жаратқан,
Сахарда тұрып зарласа,
Ағып жасы көзінен,
Ықыласымен парласа.
Бас кірлейтін мәжіліске
Зорламай тұрып бармаса.
Сұхбатына ғалымның
Кірісіңіз жармаса [4,85-86], –

деген жолдардың біз курсивпен бөліп көрсеткендері осындай дәуір пындығын емеурінмен-ақ танытқан. Сопылықта адам жүрегін қарайтатын, кірлететін нәрсенің бірі – бос сөздің көп айтылуы. Бұл – кеңестік кезеңдегі бюрократиялық жиналыстардың басты ерекшелігі еді. «Зорлап барғызатын мәжілістер» де – Кеңес заманының ең айқын көріністерінің бірі болатын.

Бұдан автордың түпкі ойында ақиқатты бұрамалап, саяси көзқарасқа бейімдеудің мүлде болмағанын көреміз.

Ақын шарияғат жайың, дін және пайғамбарлар тарихын жырлаған шығармаларында да бұрынғы сүрлеумен кетпей, соны соқпақ ташқан. Бұл тақырыпта жырлаған алдыңғы ақындар, тіпті өзі үлгі тұтқан Шәді де шағатайшылыққа бой ұрса, Балмағамбет оны қазақ тілінің қаймағы бұзылмаған қасиетімен өрнектейді. Мұны да ақынның саналы түрде жасаған шығармашылық әрекеті деуіміз керек. Қазақ тілінің тазалығын сақтауға арнайы көңіл бөлген Абай көзқарасынан, баспасөз беттерінде осыны мәселе етіп көтерген алаш зиялыларының еңбектерінен оның жақсы хабардар болғаны күмәнсіз. Сол себепті және жазғандарының өз тұтастарына барынша түсінікті болуын ойлаған ақын мұндай мәселелерде ескішілдікті қолайлы деп санамаған.

Оқырманның эстетикалық қабылдауына арнап шығарылатын жазба әдебиеттің, оның ішінде, лириканың өзіндік ерекшеліктерінің бірі – табиғат лирикасы. Кәсіби жазба әдебиетпен бірге, Ыбырай, Абай шығармашылығы арқылы қалыптасқан қазақ пейзаждық лирикасының дамуына Балмағамбет те өз үлесін қосты. Ол туған жер табиғатын төгілдіре жырлайды.

Жоғары көтерілген таудың басы,
Арша, ырғай, қайың, терек қабырғасы.
Сылдырап жылғасынан ағар бұлақ,
Сияқты мөлдіреген көздің жасы.
Күндіз-түн тынбай аққан бұлақтары,
Санасаң тоқсан тоғыз бар саласы [4,138].

Балмағамбет туындыларының тілдік көркемдігі де көз тартарлық. Ақын өлеңдерінде, әсіресе, айшықтау түрлері асқан шеберлікпен қолданылады. Сөздерді үнемдеу үшін көп сөздерді түсіріп айту, сөздердің орын тәртібін өзгерте отырып, күнделікті қолданыста жүрген, қарапайым етістіктерден тың ұйқас құраған кезде, бұл тәсіл шығармаға шырай беріп, құлшыртып жібереді. Метафора мен символдың молдығы да ақын шеберлігінің бір көрінісі.

Дүниенің қызығын,
Алдыңа жайың, жайнатып,
Қызықтырып, қыздырып,
Қаныңды қатты қайнатып,
Жұттырмаққа қармақты,
Ақ шабақтай ойнатып.
Қараңғы көрге кірерсіз,
Жарық болған ай батып,
Рахат көрсе шыбын жан,

Көрде де болып, жай жатып.
Жарар еді бір күні
Күн бітсе, бармақ шайнатып [4,50], –

деген сияқты шағын түйдектер мен шумақтарда қарапайым әрі тосын көркемдік құралдар бір-бірімен жарыса қолданылып, «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» жағдай туғызады. Мұндағы *ақ, жарық, қараңғы, шыбын* тәрізді жай және метафоралық эпитеттер, *дүниенің қызығы* деген метонимия, *қармақ, ай* деген символдар, *жайып, жайнату, бармақ шайнату* деген етістіктерден айқын аңғарылатын кейіптеу, үшінші және төртінші тармақтардағы вертикальды және горизонтальды аллитерация, мұндай дыбыстық әуезділіктің бірнеше тармақты араға салып қайталануы, сегізінші қатардағы эллипсис, көп сөздердің ұйқас пен көркемдік мақсат үшін орын тәртібінің алмастыра қоланылуы, *жайнату* және *бармақ шайнату* сияқты қарама-қайшы ұғымдармен берілген антитеза ақын туындыларындағы көркемдік құралдардың молдығының және олардың әрдайым өзара сәтті үйлесім табатындығының дәлелі бола алады. Балағамбетте мұндай мысалдар тіпті көп. Ұйқас үшін инверсияны шебер қолдану және сөздік қосымшаларды арнайы түсіріп тастау немесе тыңнан қосып отыру – ақын қаламына тән өзгешеліктердің бірі.

Ғафлет көрпе жамылып,
Қиыны жоқ жатардың.
Бірінен өтпей маз болдық,
Толып жатқан қатердің.
Ғашіл болмай достарым,
Азығын сайла сапардың [4,86], –

деген жыр жолдарындағы ұйқастардың барлығы дыбыстық үндестіктен басқа да салмақты көркемдік міндеттер атқарып тұр. Атап айтсақ, *жатардың* деген ұйқастың эллипсистерлік қызметі күшті. Мұнда *жатқан жағдайдың* деген сөз тіркесінің мағынасы бар. Оның үстіне, оның алдында тұрған *қиыны* деген сөздің *ешқандай қиындығы* деген тіркестің қызметін иеленіп тұрғанын қоссақ, бұл жерде қанша сөз бен қосымшаның түсіріліп, үнемділік пен әсерлілікке септігін тигізгенін көреміз. Сондай-ақ етістіктен жасалған бұл ұйқасқа әдетте зат есімге жалғанатын ілік септігінің қосарлануы да жаңаша түр туғызған. Ал *қатердің, сапардың* деген ұйқастар символдық мәнге ие болып тұр. Бұл ұйқастардың тосындығы мен көркемдік қуатының күштілігі бола тұра, олардың күнделікті қолданыстан жиі орын алатын қарапайымдылығы – ақын өлеңдеріндегі сиқырлы әсердің басты кілті. Бұл ұйқастар осы үзіндідегі *көрпе* (метафора), *ғашіл* (метонимия) сияқты көркемдік құралдармен байланыса келе, өзгеше көркемдік кешен құраған.

«Мирас боп *ен салысу, енші алысу*, Созылып жайды қанат әр тарапқа» [4,137] – дегендегі ішкі ұйқас, оның кейіштеу тәсілімен астасып кетуі де ақын шығармаларының эстетикалық қуатын барынша арттырып тұр. Мұндай тілдік құралдар тізбегі, дыбыс әуезділігі, ұйқастың тың сипаты әрі құбылту түрінде келуі Балмағамбет шығармаларының өн бойында желі тартып отырады. Тілдік құралдардың бұл тәрізді байлығы кәсіби жазба әдебиеттің өкілдерінде де сирек кездесетіндігін мойындау керек. Бұдан Балмағамбет Балқыбайұлының дәстүр мен жаңашылдықтың терезесін тең ұстағанын аңғарамыз. Онда сопы-ақындарға тән дәстүрді кие тұту да, кәсіби жазба әдебиет өкілдеріне лайық жаңашылдыққа саналы түрде ұмтылу да бар. Сондай-ақ өзінен бұрынғы көркем әдебиеттің озық үлгілеріндегі жетістіктерді игеру, оны сәттілікпен пайдалану шеберлігі – ақын талантын танытатын сәттердің бірі.

Балмағамбет Балқыбайұлы шығармаларының дені қолданбалы мақсатта жазылған. Оның көп шығармаларындағы түшкі ой – Жаратушыны танытатын, онымен қауышатын жолды көрсету. Автор мұндай тұстарда сопы-ақындармен үндеседі. Ал шарифат, дін және пайғамбарлар тарихын жырлауда кітаби ақындармен байланысады. Оның арнауға, термеге жақын өлеңдері халық ақындарының шығармашылығын еске түсіреді. Ақынның лирикасында Абай әсері де анық сезіледі. Өзінен бұрынғылардың еңбегін Балмағамбет кейде жанр, кейде образ, енді бірде көркемдік тәсіл тұрғысында үлгі етеді. Алайда ол дайын күйдегі көркемдік мазмұн мен пішін шеңберінде қалмастан, дәстүр аясында жаңашылдық жасап отырған. Оның негізгі жаңашылдығы портрет жасаудан, пейзаждық лирика тудырудан және тың тілдік құралдардан көрінеді. Ақын шығармаларының тілі бейнелеушілік және мәнерлеушілік құралдарға өте бай. Ол – өткен ғасырдың 30 жылдарынан кейінгі қазақ әдебиетінде Ясауи дәстүріндегі сопылық поэзияны дамытқан бірегей шығармашыл тұлға.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балқыбайұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. Хадис-назым (құрастырып, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған – Қ.Игісін). Алматы: Алаш, 2005, 167 б.
2. Өзірет Сұлтан Қожа Ахмет Йасауи. Көңілдің айнасы (Мират-ул кулуб) (дайындаған – Д.Кежетай). Анкара: Билиг, 2000, 15 б.
3. Йасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы) (баспаға әзірлеп, қазақша аударғандар – М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи). Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993, 175 б.
4. Балқыбайұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. Хадис-назым (құрастырып, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған – Қ.Игісін). Алматы: Алаш, 2005, 85 б.
5. Массон М.Е. Қожа Ахмет Йасауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабаттың ықшамдалған тәржімесі. Шымкент: Жібек жолы, 2000, 22 б.
6. Борев Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. Москва: ООО «Изд. Астрель»: ООО «Изд. АСТ», 2003, с. 54-55.

Б.С.Қорғанбеков. Б.Балқыбайұлы шығармашылығындағы...

7. Словарь литературоведческих терминов (редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев). Москва: Просвещение, 1974, с. 83-84.
8. Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1991, 19 б.
9. Досмұхамедұлы Х. Аламан (құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов). Алматы: Ана тілі, 1991, 24 б.
10. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. Алматы: Арыс, 2001, 22 б.
11. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер. Алматы: Дайк-Пресс, 2000, 33 б.
12. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидің (Хакім Ата) әдеби мұрасы. Канд. дисс. авторефераты. Алматы: 2005, 11-12 б.
13. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. 1 т. Алматы: Жазушы, 2002, 161 б.
14. Сәрсекеев М. Қаныш Сатпаев. Алматы: Жалын, 1988, 302-304 б.

REZUME

B.S.KORGANBEKOV (Shymkent) TRADITION AND INNOVATION IN PRODUCTS BAIMAGAMBET'S BALKYBAYULY

Due to the constraint of a totalitarian regime, B.Balkybayuly works were not published until recent years. It is now appreciated that in this era of propagators Yasavi's teaching. As well he is a follower of poets, scribes and Abaevan tradition. Thanks to the rich artistic experience of the poet reached saturation innovation.

Б.Т.МЫРЗАГЕЛДИЕВА

АҚЫТ ҚАЖЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЯСАУИ ДӘСТҮРІ

Произведения Акыт какы Улимжиулы, которые были известны казахстанским читателям только в последние годы, в основном созданы в религиозном духе. Огромное влияние к ним оказало ясавийское духовное учение. В этих произведениях часто встречаются подражание к Х.А.Ясави.

Kazakistan halkına son yıllara kadar belli olarak tanılan Akıt Hacı eserlerinin çoğunluğu dinî manalara doludur. Bu eserler Hazretü Ahmed Yesevî ve Yesevîlik, onun hal ilmi hakkındaki bilgileri içermiştir. Hazretü Yesevî'yi övmeye, ona benzemeye çalışmak gibi unsurlar Akıt Hacı eserlerinin ana fikirlerini oluşturmuştur.

Ақыт қажы Үлімжіұлының өлең кітаптары ХІХ ғасырдың соңы мен өткен ғасырдың басында-ақ Қазан қаласынан жарық көріп, тек қазақ халқына ғана емес, бізбен туыстас, діндес халықтардың көбіне мәшһүр болса да, күні бүгінге дейін әдебиет тарихымыздан өзіндік орнын алып болған жоқ деп сеніммен айтуға болады. Ақынның шығармалары ең әуелі өзі көзі тірі кезінде 1891-1914 жылдар аралығында Қазан, Орынбор, Семей баспаларында жеке-жеке кітапша ретінде басылым көрген еді. Осы кезде ол 9 кітабын 14 рет бастырған. Онан соң өткен ғасырдың 70 жылдарында кеңестік Қазақстан мен Монғолияда кейбір туындылары ішінара басылым көрген. Қытайдағы Жұңғо коммунистік партиясы орталық комитетінің ХІ кезекті жалпы мәжілісінен кейін, Қытайда шығатын қазақ тіліндегі альманахтар мен журналдарда 1978 жылдан бастап санаулы ғана шығармалары басылған болатын. 1993 жылы Қазақстанда шыққан антологияға бірнеше өлең-толғаулары енген [1]. 1994 жылы Қытайдағы аз ұлттардың байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлы және Ғ.Ақытұлы, Ж.Мырзақанұлы, Ә.Қалиұлылардың құрастыруымен Шыңжаң халық баспасынан оның шығармаларының 1 томы басылған. Ол 1998 жылы қайта басылған [2]. 1999 жылы тағы да байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлының жинақ, құрастырумен оның 2 томы Қаһар Сіламжанұлының жауапты редакторлығымен басылып шықты [3]. Сондай-ақ 1994 жылы Қ.Қалмасқарұлының құрастыруымен Баян-Өлгейден де ақын өлең-дастандарының жеке жинағы жарық көрген. Ақыттың шығармалар жинағы Қазақстанда соңғы жылдарда ғана баспа бетін көрді. Нақтырақ айтқанда, 2011 жылы Қазақстанда дайындалып, алғы сөзін философия ғылымдарының кандидаты Г.Омарова жазған ақын шығармалары толық жинағының екі томдығы Кония қаласында қазақ тілінде, кирилл алфавитінде басылып шықты.

Ақыт Алтай аймағы Көктоғай ауданының Қайыргы өзенінің бойында 1868 жылы тамызда туылған екен. Ол Қазанда бастырған кітаптарында өз атын «Ахид бин уәлид Гүлімжі Алтайский Қарымсақов» деп беріп жүрген. Ел оны «Ақыт қажы» деп атады. Үлімжі – Ақыттың өз әкесі, алатасы

Қарымсақ кезінде дәулетті адам болған екен. Ақыттың анасы Жібек – Алтай өңіріне әйгілі пешен Бекжанбай Барлыбайұлының қызы. Ол он тоғыз жасында келін боп түсіп, бала көтермей жүріп, тұңғышы Ақытты 33 жасында туышты. Үлімжінің Жібек, Бәкеш атты екі әйелінен алты ұл, төрт қыз болады. Ақыт әуелі немере ағасы Садық Жебенұлынан, онан ауыл моласы Ғұсыманнан мұсылманша сауат ашады. Бірнеше жылдан кейін, молқы елінің үкірдәйі (болыс деңгейіндегі ел басшысы) Жуанхан патша өкіметінен Алтайға қашып келген Мырзабақа (шын аты Махбубулла) деген молдаға өз елінің балаларын жиып оқыттырады. Осы кезде Ақыт та Мырзабақадан оқиды әрі бастауып білім бойынша оқушыларға дәріс те береді. Жуанхан мен Мырзабақа екеуі де Ақытты өте ұнатады. Жуанхан Ақытты ел ішіндегі жұмыстарға пайдаланады, ал Мырзабақа Ақытқа араб, парсы, көне түркі тілдерін жетік үйретеді, Шығыс әдебиеті мен ислам мәдениетін терең игергенді. Көп ұзамай Ақыт отбасылы, бала-шағалы болғандықтан, Жуанхан үкірдай оны күнкөріс үшін Қобда аймағында почта бөлімшесіне қызметке жібереді. Осы кезде ол моңғол тілін, жазуын және орыс тілін үйренеді. Бұл туралы ақынның «Керей ишаны Мұхаммет момын» деген шығармасында баяндалады.

1891 жылы Қобда елінің ең ықпалды биі, дәулетті кісісі Барлам үкірдай Жуанхан үкірдайдан қолқалап, өзіне хатшылыққа және өз ауылындағы балаларын оқытуға Ақытты алдырады. Сөйтіп Ақыт почта жұмысынан бала оқытуға ауысады. Сонда Ақыт 1891 жылдан 1907 жылы қажыларға ілесіп қажы сапарға аттанғанға дейін 16 жыл ағартушылық қызметін істеген болып шығады. Ол 1907 жылы ораза қарсаңында қажы сапарына аттанып, 8 жарым ай жүріп, 1908 жылы мамырда елге оралады. Осыдан соң ол өз ауылында тағы да үздіксіз бала оқытады. Қобданың Ақбалшық деген жеріне мешіт-медресе салдырады. 1912 жылы Алтай елі оны Қобдadan көшіріп әкеліп, Көктоғай, Бурылтоғай, Шіңгіл елі қазы сайлайды. Онда өзі қазылық міндетін атқарумен бірге, тағы да бала оқытады. Осы кезде ол Көктоғайдың Шәкурты деген жерінде Ақ мешіт аталатын үлкен мешіт және екі сыныптық медресе, жайлауда да шағын мешіт, медресе салдырған. 1913 жылы Бурылтоғай, Шіңгіл жерлерінде де мешіт пен медресе салып, имамдарға бала оқытуды жүктеген [4].

Шыңжаңда компартия үстемдігіне дейін Жоңғо үкіметі мұсылман халықтарына заңдық билікті шарифат бойынша жүргізген. Ал өкімет өкілдері тек әкімшілік істерін ғана басқарған. Азаматтық істер шарифат өкімімен жүзеге асқан. Ақыт осы міндет жүктелетін қазылық жұмыста 28 жыл бойы істеген. Сондықтан оны көрнекті ақын ғана емес, белгілі қоғам қайраткері деп те есептеуіміз керек. 1939 жылы желтоқсанда, Алтай аймақтық сақшылары Көктоғайға келіп, Ақытты тұтқындайды. Оның мешіт, медресесінде сақталған мыңға жуық кітабын, қолжазбаларын талап-таражға салады. 1940 жылы 1 қаңтарда Ақытты айдап барып Сарысұмбедегі

аймақтық сақшының түрмесіне жабады. Бұған кектенген Көктоғайдағы қазақтар көтеріліске шықпақ та болады. Оны Ақыттың өзі тоқтатады. Бұдан ақынның өз халқына қаншалықты қадірлі болғаны байқалады. Ақыт Үлімжіұлы 1940 жылы тамыз айында, 72 жасында Үрімжі түрмесінде құрбан болады [5].

Ақыт қажының соңында мол мұра қалды. Екі томдық шығармалар жинағына екі өлең-роман, жиырма дастан-поэма, қырыққа жуық өлең-толғаулар енгенін және бұдан басқа тағы да дайындалып жатқан екі томдық барын [4, 2] есепке алсақ және бізге жетпеген, жоғалып кеткен шығармалары да көп болғанын ескерсек, Ақыттың өте өнімді жазған қаламгер екеніне көзіміз жете түседі. Ақыттың өмірі мен шығармашылығы біршама зерттелді. Жоғарыда көрсетілген Қ.Жәнәбілұлының мақаласынан басқа Қазақстанда К.Жанжүзіұлының, Н.Қазыбековтің, Т.Тебегеновтің, С.Ысқақұлының, Ж.Сәмитұлының, Ш.Рахметұлының, Д.Кәпұлының, С.Кенжеахметұлы мен З.Кенжеахметованың, Г.Омарованың, С.Зейнуллаевтің т.б. зерттеушілердің де мақала-шікірлері жарияланды. Ал Қытайдағы газет-журналдарда Ә.Қалиұлы, Қ.Нұрғазұлы, Қ.Манапұлы, М.Сейтқалымұлы, Б.Жұмабайұлы, Ш.Оңалбайұлы, М.Әкуалы, Қ.Қалиасқарұлылардың мақалалары шықты. Сонымен қатар, З.Сейітжанұлының [6], Д.Мәсімханұлының [7], Ғ.Ақытұлының [8] ақын өмірі мен шығармашылығына арналған кітаптары да оқырманға ұсынылды. Солай бола тұра, Ақыт шығармаларының зерттелетін жақтары әлі де жеткілікті. Әсіресе, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орнын анықтау мәселесі күн тәртібінен түскен жоқ десек, артық айтқандық болмайды.

Ақыттың өзінен бұрынғы әдебиет өкілдерінен үйренгені, алған тағылымы мол. Ол Абай мен Ыбырай Алтынсаринді жетік білген. С.Кенжеахметұлы мен З.Кенжеахметова бұл туралы: «Ақыт ақын Абайды да, Ы.Алтынсаринді де білді. Әсіресе, ұлы Абайды пір тұтты, ұстаз тұтты, оның жолын қуады, жасыратыны жоқ еліктеді» [9], – дейді. Ал Қ.Жәнәбілұлы: «Ақын шығармаларының 1-томының 182-бетінен 302-бетіне дейінгі Абайға еліктеп жазылған 55 өлең түгел дерлік Ақыт өзі кіріспе сөзінде айтқандай, ұлы Абай ойларын дәріштеу, жалғастыру мақсатында жазылған» [5, 42], – дейді. Ақын шығармаларының екінші томында да Абай өлеңдерінің бастапқы жолдарымен бірдей басталатын өлең-толғаулар аз емес. Бұны ақынның шығыстық нәзира дәстүрін жаңа заманға лайықтап қолдануы деп қараған да дұрыс сияқты. Бұл тақырыпта Ш.Рахметұлының мақаласы да жарық көрді [10]. Сондай-ақ оның зар заман ақындарымен үндестігі де сөз болды [11]. Бірақ Ақыт қажының үйренген мағынауи және көркемдік тағылымы бұлардан арғы дәуірге кірері сөзсіз. Оның сопылық поэзиядан, әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінен де үйренгені мол. Солай бола тұра, бұл мәселе арнайы сөз бола қойған жоқ. Бұл туралы айтылған шікірлер де тым ташшы. Профессор Т.Тебегеновтің: «Бұл Йассауидің, А.Йүгінекидің,

Б.Т.Мырзагелдиева. Ақыт қажы шығармаларындағы Ясауи...

Ж.Баласағұнның және т.б. исламдық суфизм ақындарының поэзиясында қалыптасқан дәстүрдің жалғасы» [12], – деген бағасынан басқа бұл мәселені қозғаған зерттеушіні кездестірмедік.

Ясауи хикметтерінің негізгі тақырыбы – Аллаға ғашықтық. «Ясауидің адам туралы ілімі гуманизмнен әлдеқайда кең әрі терең. Оның адам туралы ілімінің негізінде ғашықтық пен махаббат жатыр. Бұл жай ғана махаббат емес, Құдайға деген ғашықтық. «Құдайлық ғашықтық» деп тәңірді, адамды, жалшы жаратылғандарды қандай да бір ішкі есеп үшін емес, Ұлы тәңір үшін сүюді айтамыз. Міне, осындай махаббат қана адамды адамдық санаға, адам деген құрметті атқа лайық болуға бағыттай алады» [13], – дейді Д.Кенжетай.

Дегдар болма, ғабид болма, ғашық болғын,
Михнат тартыш ғашық жолда садық болғын,
Нәпсіні теуіш дерғаһына лайық болғын,
Махаббатсыздардың жаны да жоқ, иманы да [14], –

дейді Ясауи бұл туралы. Ақыт та осымен мазмұндас ойлар айтады.

Мақтан емес бұл сөзім,
Пірім десем жас келер.
Пірді ойламас жазғанның
Жүрегі қатты тас келер.
Аллаға ғашық шын ерлер
Хақ жолына бас берер [3,228], –

деп жырлайды ол. Ақын бұл сөзімен сопылық жолға пірсіз түсуге болмайды деп санайтын Ясауи көзқарасын да қолдап тұр. «Бұл жолға, ей бауырым пірсіз кірме» [14,72], – дейді Ясауи да.

Ясауи жолында сопыны мақсатқа жеткізетін қозғаушы күш махаббат болса, ол жүрек тазалығымен қолға келмек. Сондықтан жүректі тазалау – басты міндеттердің бірі. Сопылық жолда «жүрек» сөзі кейде «қалб», «көңіл» сөздерімен мәндес қолданылады. Ясауиде «көңіл көзін ашу» жайында айтылса [14,101], Ақыт оны «жүректің түйінін шешу» деп береді. Мысалы, ол бірде:

Жүректегі түйінді,
Жадырап қапан шешерсің?! [3,428], –

десе, енді бірде: «Тәуба қыш, жүректегі түйінді шеш» [15], – деп жырлайды. Ақыттың пікірінше де жүректің ластығы – адам бақытсыздығының басы.

Бұл жалғанда мал бітсе,
Адамның азар пырайы.

Құлшылық қыл деп бұйырған,
Оны берген Құдайы.
Байыштатпас бұл сөзді,
Жүректің қара лайы.
Ақырда босқа қалмайды,
Тіріде өзегі талмайды,
Бір құдайды ойласа,
Хақ жүрекпен шынайы [3,351-352], –

дейді Ақыт бұл жайында. Сөйтiп бақытқа жетудiң жүректi тазалаудан басталатынын да ескергедi.

Ауызбен бақыт табылмас,
Жүректi түзу шын қылмай [3,363], –

дейдi.

Ясауи жолында жүрек зiкiр арқылы, яғни Алланы үздiксiз еске алу арқылы ғана тазарады. Аллаға деген махабатты күшейтетiн амал да – зiкiр. Қожа Ахмет Ясауи:

Закирлер әр демде зiкiрiн айтар,
Тәубе қылып бұрыс жолдан растқа қайтар,
Зiкiр айтса, әсте-әсте шауқы артар,
Келiңiздер закир құлдар зiкiр салайық [14,203], –

десе, Ақыт:

Өтiптi Әбiл, Қабыл, хазiрет Шеш,
Тозақ бар жетi тамұқ – қайнаған пеш.
Тозаққа ақыретте болар қалқан,
Зiкiр айт, ей, жаранлар, ергелi-кеш [15,6], –

деп жырлаған.

Ясауи жолындағы сопы рухани кемелденудiң төрт сатысының барлығынан да рет-ретiмен өтуi керек. Оның алғашқысы шарифаттан барлық дәруiштер тез арада өткенiмен, оны ескерусiз қалдырмауы керек. Бұл туралы Ясауи:

Әр кiм түссе тариқаттың жолына,
Әуелi қадамды шарифатқа қою керек [14,190], –

десе, Ақыт:

Сопыны сопы деменiз
Шарифатқа өзi нанбаса [3,377], –

дейдi.

Б.Т.Мырзагелдиева. Ақыт қажы шығармаларындағы Ясауи...

Ясауи хикметтерімен үндестіктер Ақыт шығармаларының мазмұндық жағынан ғана емес, өлең құрылысынан да, тілдік қолданыстарынан да кездесіп отырады. Әсіресе, мұндай ұқсастық Аллаға сиыну сөздерінен анық көзге шалынады. Алайда бұл жөнінде арнайы сөз қозғанан жөн. Ақыт Үлімжіұлы шығармаларындағы Ясауиден алынған үлгілерді тереңдей зерттеу – алдағы күннің міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). Алматы: Ғылым, 1993, 178-186 б.
2. Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы. 1 т. Шыңжан: Халық баспасы, 1998.
3. Үлімжіұлы А. Шығармалары. 2 т. Күйтін: Іле халық баспасы, 1999.
4. Жәнәбілұлы Қ. Ақыт хақында // Үлімжіұлы А. Шығармалары. 2 т. Күйтін: Іле халық баспасы, 1999, 7-14 б.
5. Жәнәбілұлы Қ. Азаттық аңсаған Ақыт ақын // Абай, № 3, 2009, 42-43 б.
6. Сейітжанұлы З. Ақыт ақын. Алматы: Қазақ университеті, 2002.
7. Мәсімхан Д. Ақыт ақын әлемі. Астана: Елорда, 2001.
8. Ақытұлы Ғ. Ақыт Үлімжіұлы. Алматы: Мұсылман баспа үйі, 2008. Кежеахметұлы С., Кежеахметова З. «Бұл дүниеде кім қалар?» // Парасат. № 4, 2006, 20 б.
10. Рахметұлы Ш. Абай мен Ақыт // Заһан-Қазақстан. 1995, 25 тамыз.
11. Зейнуллаев З. Ақыт Үлімжіұлы өлең-толғауларындағы зар заман сарыны // Қаз ҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 6, 2010, 247-249 б.
12. Тебегенов Т. Ақыт – ислам ағартушылығы поэзиясының ақыны // Казахская литература и мировая литература. № 1, 2004, с.17.
13. Кеңжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Алматы: Арыс, 177 б.
14. Зейбек Н.К. Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. Анкара: Бойут-Таң, 2003, 104 б.
15. Ахыт хажы Үлімжіұлы. Ахиретбаян. Баян-Өлгий, 1993, 6 б.

REZUME

B.T.MYRZAGELDIYEVA (Chimkent) ARTISTIC TRADITION OF KHOJA AHMED YASAWI IN WORKS AKYT KAZHY

Works Akyt kazhy Ulimzhiuly that were known Kazakh readers only in recent years, mostly created in a religious spirit. Huge impact it has had to Yasawi's spiritual teaching. In these works, often to imitate meets in H.A.Yasawi.

Қ.МӘМБЕТОВ
М.МӘМБЕТОВА

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АЛАШ

*В статье рассматривается позиция
Алашской интеллигенции по отношению
туркскому миру.*

*Makalede Aлаш aydınlannın Türk Dünyasıyla ilgili
görüşlen değerlendir.*

Түркі әлемін бірлестіруге барлық күштерін, саналы еңбегін жұмсаған ал-Бумың, Білге қаған және Күлтегін, Тоныкөк бабаларымыздың ел бірлігін сақтауда жүргізген қажырлы еңбектерін қазақ хандығының дәуірінде Қасым хан «Қасым ханның қасқа жолы», Әз Тәуке хан «Жеті Жарғы», Есім хан және Төле би Әлібекұлы, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке Бәйбекұлы сияқты ұлы тұлғалар бірлік пен татулықты, ынтымақты дамытушы даналар.

Береке түбі – бірлік,
Бірлік түбі – тірлік,
Жеңіс түбі – ерлік [1], –

деп, Майқы би айтқан ой талай ғасырлардан бері қазақ халқының, түркі жұртының дәстүрлі қағидасы, аталы сөзі болып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді [2].

Уақытша үкімет Қазақстанда ұлт мәселесін шеше алмас еді әрі аграрлық мәселені шешуге де ұмтылмады. Басқа езілген халықтар сияқты қазақтардың өзін-өзі билеуі немесе автономия алу мәселесін ол тіпті күн тәртібіне қоюға тырыспады. Бұл Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде өзінің Кадеттер партиясынан шығатындығын жұрт алдында мәлімдеуіне себеп болды. Ол үш мәселені атап көрсетті: «...Кадет партиясы жерді меншік етіп бергенді жөн көрді. Біздің қазақ жерді меншік етіп алса, башқұрттарша көбі мұжыққа сайып, біраз жылда сатылып, жалаңаш пыға келеді. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиналып, ұлт автономиясын тікпек болдық... Біздің қазақ-қырғыз дін ісін көркейтетін болса, үкімет ісінен бөліп қойған болады. Мұны орысша «отдаление церкви от государства» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды.

Осы үш жолдың айырылғаны биыл апыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға кірістім» [4] (Қазақ. 1917. №256).

Қазақ халқының болашағын ойлаған ұлт көсемдері халқының тағдырына ара түсуге бар күш-қуаттарын жұмсады. Халқының бірлігін, тұтастығын, ынтымағын ойлаған ұлт-азаттық қозғалысының басшылары бастарына төнген қауіп-қатерлерге қарамастан бабалар жолын жалғастыруды өздеріне зор міндет етіп қойды.

«Алаш» партиясының басшылары Әлихан Бөкейханов (оқымысты ғалым, Ресей Конституциялық демократиялық партиясы Орталық Комитетінің мүшесі, I және II Мемлекеттік Думаның депутаты), Ахмет Байтұрсынов (ақын, аудармашы, лингвист, «Қазақ» газетінің редакторы), Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Тынышбаев, Бақытжан Қаратаев, Халел мен Жанша Досмұхамедовтар және басқалары – негізінен Петербург, Мәскеу, Варшава, Қазан, Омбы мен Орынбор жоғары оқу орындары, училищелерінің түлектері. Көрнекті мемлекет қайраткері, математика профессоры, «Алаш» қозғалысына қатысушы Әлімхан Ермековтің деректеріне қарағанда, Әлихан Бөкейханов Ленинмен бірге Санкт-Петербург университетінің заң факультетін өз бетінше бітірген, бірнеше шетел тілін білген. Сөйтіп, жиырма төрт жасында жоғары білімі жөніндегі екі дипломға (бірі Орман институты) ие болған, керемет білімді жас Санкт-Петербургтағы марксизм теориясын терең білетіндердің бірі ретінде атағы шыққан (Аққұлұлы С. Алаш-Орда қасіреті «Юридическая газета». №33-36. 1995) [2].

Олар Алаш партиясын құра отырып, қазақ халқының бірлігін, ынтымағын, ұлттық төлтумалығын сақтау, сонымен бірге оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын пыңдау деп санаған.

«Алаш» партиясының зиялылары ағайыншылдық, рұшылдық пиғылдардан арылуға тырысты. Олардың пікірінше, қазақ қоғамын рулық-тайпалық ұстанымдар бойынша бөлінуден арылту, отарлық үстем саясат жағдайында ұлттық бірлікті орнықтыру үшін қажет.

1905 жылы 25 шілдеде Қарқаралы қаласына таяу Қоянды жәрмеңкесінде «Алаш» көсемдерінің бастамасымен қазақ съезі өтеді.

«Алаш» көсемдері Ресей Министрлер кеңесінің төрағасына петиция қабылдады. Онда:

- а) шаруаларды көшіріп әкелуді тоқтату;
- ә) қазақтар үшін дербес діни басқарма ұйымдастыру;
- б) цензураны жою;
- е) ресми іс-қағаздарын қазақша жүргізу;
- г) қазылар сотын енгізу;

д) қазақ депутаттарын Мемлекеттік Дума шақыру туралы жобаны жасау жөніндегі кеңестің жұмыстарына қатыстыру.

1905 жылы ояз бастығы Ақмола облысының әскери губернаторына: «Ресейдегі қоғамдық-саяси қозғалыс Ақмола уезінде де, әсіресе ондағы тұрғындарының мұсылман бөлігінде де үндестік ташты. Оның үстіне

мұндағы жұрттың құпия, бұрынғы талап-тілектері мен арман-мұңдары ағытылып, айқын көрініс бере бастады», – деп арызданды [5].

Ұлттық сана-сезімнің оянуы негізінде түркі халықтарының тұтастануы, ынтымағы арға түсті. Түріктің бір бұтағы Алаш ұрпағы қазақтың тағдырын тереңнен ойлаған.

М.Дулатов «Шағым» атты өлеңінде былай дейді:

Мен біткен ойшаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш [3].

Ақын туған елі үшін бүкіл өмірін құрбан етуге дайын екендігін «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі», «Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш» деген өлең жолдарынан аңғару қиын емес. Бұл нағыз «Алаш» күрескерінің бейнесіндей болып, ел аузында жатталып қалды.

Қазақ халқының ұлттық санасының оянуына М.Дулатовтың «Оян, қазақ» өлеңдер жинағы ұшан-теңіз ықпал жасады. Ол 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген еді [2].

«Алаш» партиясының баспа органы болып саналатын 1913 жылы жарық көрген «Қазақ» газетінің орны ерекше болды. «Қазақ» газеті халқының ұлттық сана-сезімін оятуға аз үлес қосқан жоқ, өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтерді.

Газет Орынборда басылып, алғашқыда 3 мың данамен шықты. Оның редакторы А.Байтұрсынұлы болды. Газеттің төңірегіне қазақ ақын-жазушылары мен журналистері, қоғам қайраткерлері Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов және басқалар топтасты.

Ағартушылық, түркі халықтарының ынтымағы мен бірлігі «Алаш» партиясының саяси көзқарастары газет беттерінде жарияланды. Жарияланымдардың отаршылдыққа қарсы сипаты өкімет орындарының наразылығын туғызды. 1913-1916 жылдардың өн бойында газет 26 рет жабылды, ал А.Байтұрсынұлының өзі әлденеше мәртебе тұтқындалды [6].

Орынборда 1917 жылы пілдеде бүкілқазақстандық съезде «Алаш» партиясы құрылды. Күн тәртібінде 14 мәселе қаралды: Олар: мемлекеттік басқару жүйесі; қазақ облыстарының автономиясы; жер мәселесі; халық милициясын құру; земство; халыққа білім беру; сот, рухани-діни мәселелер; әйелдер мәселесі; Құрылтай жиналысын шақыру және қазақ облыстарында оның сайлауына әзірлік; бүкілресейлік мұсылман съезі; қазақ саяси партиясын құру, т.б. [4].

Бұл мәселелер туралы айтылған ой-пікірлер, ұсыныстар, тұжырымдар «Қазақ» газетінің бетінде жарияланып отырды.

Бүкілқазақстандық бірінші съезд шын мәнінде қазақтың ұлттық саяси партиясы «Алаштың» съезі болып айқындалды. Оның шешімінде: «Қазақ партиясын құрудың қажет екенін мойындай отырып, съезд бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіндегі қазақтардан барған өкілдерге осы партияның бағдарламасын жасауды тапсырды, соның өзінде бұл саяси бағдарламаның негізіне демократиялық федеративтік парламенттік Республиканы талап ету (Ресейде құру) алынуы тиіс» [4], – деп жазылды. Әлихан Бөкейханов, А.Байтұрсынов және буржуазиялық-демократиялық бағыттағы қазақ интеллигенциясының басқа да өкілдері «Алаш» партиясының жетекшілері болды. Ұзамай 10 тараудан тұратын партия бағдарламасының жобасы жасалды. Партияның негізгі мақсаты Ресей Федерациялық демократиялық республикасының құрамында Қазақ автономиясын құру болды (Алаш-Орда. Құжаттар жинағы. Қызылорда, 1929, 19-бет).

«Алаш» партиясының зиялылары ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. «Алаш» саяси ұйымының жасақталуының өзі отандық тарихымызда жеріне жете зерделенбей келеді. «Алаш» партиясының бағдарламасын жүзеге асыру барысында дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыру арқылы бұрынғы қазақ қоғамындағы белгілі қайшылықтардан арылуға мүмкіндік туды. Онда тұжырымдалған өтпелі кезең қағидалары жаңғырту қарекетін біршама жүйелі атқаруға жағдай жасады.

Қазақ халқы өзінің басты мақсаты – ұлттық мемлекеттілігін қайта қалпына келтіруге нақты мүмкіндік алды. Бірақ Ресей қоғамындағы тың дағдарыс бұзып кетіп, оның өзі большевиктер партиясының диктатурасын орнатуға әкеп соқты. Қазақтың ұлы зиялыларының жеке басының тағдырлары да қасіретті болды. Алайда, «Алаш» партиясының зиялы өкілдерінің қазақ халқының мүддесі мен жарқын болашағы үшін күрескен ұлттық жігер мен таласқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ. «Алаш» зиялылары бабаларының тасқа қашап жазған жазуда: «Ей, Түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей, сенің мемлекетіңді, әдетіңді кім жоя алады» [7], – деген ұлы қағидатына берік болып, «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының көсемдері өз заманының ұлы тұлғаларына айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нығмет Ж.Н. Қазақ тілі хрестоматиясы/ Оқу орыс тілінде жүретін мектеп пен гимназияның 8-11 сынып оқушыларына, орта оқу орындарына арналған оқу құралы. –Алматы: «Білім», 2003. –329 б.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999. –296 б.
3. Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. Қазақ ССР Ғылым акад., Әуезов атынд. Әдебиет және өнер институты. Құраст.: М.Әбсеметова, Г.Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж.Б.Смағұлов. –Алматы: «Жазушы», 1991. –384 б.

Қ.Мәмбетов, М.Мәмбетова. Түркі әлемі және Алаш.

4. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). –Алматы: «Дәуір» баспасы, 1994. –446 б.
5. Әгішев А.Ә. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның саяси ой-пікірі. Алматы, 1979, 131 б.
6. Қазақстан ХХ ғасырдың басында. –Алматы: 1994, 18-б.
7. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. –Алматы: Қазақ университеті, 2003. –289 б.

REZUME

**K.MAMBETOV (Turkistan)
M.MAMBETOVA (Almaty)
TURKIC WORLD AND ALASH**

In the article deals with the Turk's world and Alash.

З.ЖАНДАРБЕК

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ
КЕЗЕҢДЕРІ

*Автор в статье делает научный анализ на этапы
формирования казахской родословной*

*Yazar Kazak soceñleñinin dođma ve oluřma
devirlerini ilmi ađdan tahlil eder.*

Қазақ шежіресі қазақ тарихи жадының өзегі десек артық айтқандық емес. Алайда, сол қазақ шежіресі қазақ тарих ғылымында әлі күнге өз орнын ала алмай келеді. Өйткені, шежіре өз дәуірінде қандай қызмет атқарды, несімен құнды болды, халық санасынан әлі күнге өшпей келе жатуының себебі неде деген сұрақтарға қазіргі тарих ғылымының жауап беруге қауқары жоқ. Қазақ шежіресі осы күнге дейін қанша зерттелсе де өзінің ішкі мәнін ашпай келеді. Оның себебі, зерттеушілердің шежірені бір ғана тұрғыдан – этникалық үдерістер тұрғысынан қарастыруы, сол бойынша байлам жасауы болып табылады. Ал, шежіре тек этникалық үдерістермен ғана байланысты емес, қоғамдағы барлық үдерістермен тығыз байланыста қалыптасқандығын, атап айтқанда: діни, саяси үдерістер шежірелердің түзілуіне ықпал еткен факторлар болғандығы ескеріле бермейді. Оның үстіне шежірелердің бірін-бірі қайталамай, әртүрлі болып келуінің өзі зерттеушілерді адастырары немесе зерттеушінің шежірені тарихи құжат екендігіне күмәнмен қарауына ықпал етері анық. Алайда, шежірелердің әртүрлі болып келуі астарында қазақ (түрік) халықтарының басынан өткерген тарихи кезеңдердің сырлары жатқандығын қазақы дүниетанымнан хабарсыз, танымы евроцентристік көзқараста қалыптасып, тарихқа материалистік тұрғыдан баға беретін тарихшы қазақ шежіресінің ішкі мәні мен мазмұнын танып-білуі қиын немесе мүмкін емес.

Қазақ шежіресінің пайда болуы қазақ халқының қоғамдық құрлысымен, мемлекеттік жүйесімен тікелей байланысты және сол шежіре түзілген дәуірдегі қоғамның құрылымдық жүйесінің сызба түріндегі бейнесі, әрі негізгі реттеуші басты құжаты болды.

Қазіргі бізге дейін жеткен қазақ шежірелерінің қашан түзілгендігі туралы бізде нақты дерек жоқ. Бір шежіре Өзбек ханнан басталса, екінші шежіре Алаша ханнан бастау алады. Үшінші шежіре Өзбек ұлысының ханы Әбілхайыр ханнан басталады. Ал төртінші шежіре әріге кетіп, Мұхаммед Пайғамбардың сахабасы Аннас сахабадан бастау алады. Алайда, сол шежірелердің ішкі мазмұны сырттай қарағанда бірдей болып көрінеді. Сонда қайсысы дұрыс? Бұл шежірелерді бір-бірінен ажыратып тұрған не нәрсе? Бұл да әлі қазақ шежірелерінің ашылмаған құпиясының бірі.

Қазақ шежіресінде күдік тудырып жүрген тағы бір мәселе – ол Ата Қазақтан қазіргі біздің замандасымызға дейін ары кетсе 22 ата немесе 11-13

3.Жандарбек. Қазақ шежірелерінің пайда болу және...

атамен шектеліп жатады. Мұны жылға шағар болсақ, 600-360 жыл шамасында. Сонда, оған дейін қазақ қайда болды? Қайсы халықтан бөлінді? Әлде жер бетіне шежіреде көрсетілген кезеңде түсті ме? Неге бұлай? Бұл сұрақтар жауап беруді талап етеді. Бұл сұрақтарға жауап берілмейтін болса, онда біз шежірені ешқашан таныдық деп айта алмаймыз. Сондықтан, қазақ шежіресін тану жолындағы ізденісімізді біз бұрынғы зерттеушілер жүрген жолмен емес, басқа бағытта жүргізгенді дұрыс санаймыз. Ол қазақ халқының басынан өткерген діни, рухани үдерістер тарихы мен олардың қазақ шежіресімен байланысын анықтау бағытындағы ізденістерге ден қоямыз. Әрине, осы күнге дейін қазақ шежіресін зерттеп жүрген зерттеушілердің қазіргі қазақ халқы құрамындағы ру, тайпаларды көне дәуірдегі ру, тайпалармен байланыстырып, солардың тікелей ұрпақтары екендігін дәлелдегісі келетін ойлары да бар. Алайда, бұл тұжырыммен толық келісе қою қиын. Қазіргі рулар мен көне дәуірдегі рулардың арасындағы генетикалық байланысты толығымен жоққа шығаруға болмас, дегенмен солардың тікелей ұрпағы еді дегенді айту артық болары сөзсіз. Өйткені, араб, парсы жазбаларында аталатын түркілердің көптеген ру, тайпа аттары қазіргі қазақ немесе өзге түркі тайпалары арасынан кездестіре алмаймыз. Мысалы, X-XI ғғ. араб деректеріндегі оғыздар құрамындағы 24 ру, тайпаның қайсысы қазақ халқы құрамында бар? Жоқ немесе ірі рулық, тайпалық құрылымдар ішінде кішкентай аталарды ғана құрайды. Ал кейбір ру, тайпалардың аты сол кезеңнен бері әлі күнге өшпей сақталып келеді. Бірақ, сол атауды сақтап келе жатқан руларды сол көне дәуірдегі халықтың тікелей ұрпақтары, ізбасарлары деп атау қиын. Оның есесіне қазіргі қазақ халқының негізін құрап отырған ірі тайпалардың атаулары негізінен Шыңғыс ханмен бірге келген ру, тайпа атаулары екендігін де естен шығармауымыз керек. Бұл жерде тағы да «Сонда қалай, біз мына қазіргі қазақ жеріне Шыңғыс ханмен бірге келгенбіз бе?», - деген заңды сұрақ туады. Олай болса, осы күнгі «Қазақ автохтонды халық емес» [1], - деп жалаулатып жүрген кейбір тарихшылардың айтқандарының дұрыс екендігін мойындаудан басқа шара қалмайды. Сол себепті, қазіргі бізге дейін жеткен қазақ шежірелерінің түзілу заңдылықтарын түсініп алмайынша, дәстүрлі қазақ қоғамындағы шежіренің де, ру, тайпалардың да халқымыз тарихындағы орнын анықтай алмаймыз. Бұл сұрақтарға жауап беру үшін халқымыз VIII-XII ғасырлар аралығында басынан өткерген тарихи оқиғаларға талдау жасаудан бастағанымыз дұрыс. Сонда ғана біз қазақ шежірелерінің Шыңғыс ханнан кейін бастау алу себептерін түсінеміз.

Түркілер ислам дінін VIII ғасырдың екінші жартысында қабылдады. Алғаш рет осы кезеңде түркі –ислам мемлекеттері тарих сахнасына шықты*.

* Бұл мәселе біздің тарапымыздан жазылған «Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы» атты ғылыми монографияда жазылған болатын.

3. Жандарбек. Қазақ шежірелерінің пайда болу және...

Ол Қарлұқ-Қарахан, Оғыз мемлекеттері еді. Бұл мемлекеттердің дүниеге келуімен ислам діні түркі халықтарының дәстүрлі қоғамына өз ықпалын біртіндеп тигізе бастады. 951 жылы Сатуқ Бұға хан Абд ал-Каримның ислам дінінің дәстүрлі бағытын қабылдауы түркілерді ислам әлемінің құрамдас бөлігіне айналдырды [2, 41]. Түркілер өзінің тілі мен дәстүрлі мәдениетінен ажырай бастады. Дәстүрлі түркі қоғамының ішкі қатынастарын реттейтін жүйенің өзгертіліп, шариғат үкімдерімен алмастырылуы түркілік әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына әкелді. Көнеден келе жатқан экзогамдық (сыртқы) некелік қатынас өзгертіліп, оның орнын эндогамдық (ішкі) некелік қатынас басты. Рулас, қандас адамдар арасындағы некелік қатынастардың түркі қоғамына енуі дәстүрлі түркі қоғамындағы рулық, тайпалық жүйелердің ыдырауына әкелді [3, 18-19]. Бұл өз кезегінде түркі мемлекетінің құрылымдық жүйесінің күйреуіне, ыдырауына ықпалын тигізді. Өйткені, рулық, тайпалық жүйелер түркі мемлекеттігінің іргетасы болатын. Біртіндеп түркілерде мемлекетті басқарудың парсылық жүйесі қалыптасып, абсолютті билік жүйесі орнады [4, 369]. Кезінде арабтың тарихшылары мен географтары жазып қалдырған ру, тайпа аттарының халық санасынан өшуіне әкелді. Халық өзінің тегін білмейтін дәрежеге жетті. Ислам дінін қабылдаған түркілер XI-XII ғғ. қарсаңында өзінің дәстүрлі мәдениетінен, тілінен, мемлекеттік жүйесінен толық немесе жартылай ажырап, парсылану үдерісін басынан кешіріп жатқан болатын. Осы түркі халқының тағдыры қыл үстінде тұрған шақта Қожа Ахмет Йасауи сынды ұлы тұлғаның тарих сахнасына шығып, ислам дінінің түркілер арасында өмір сүру формасын жасауы, араб, парсының мәдениетін қабылдамай-ақ мұсылман болу мүмкін екендігін түркі баласына дәлелдеп берді. Дін тілінің түркі тілінде сөйлеуі ғылым, білім, мәдениет, әдебиет тілінің түркіленуіне әкелді. Мемлекет тілі де түркі тілінде сөйлей бастады. Түркі қоғамынан аластатылған сыртқы неке қайта қалыптастырылды. Рулық тайпалық жүйелер біртіндеп қайтадан қалпына келтіріле бастады. Сол кезеңдегі Қарахандық билеушілердің өзі Қожа Ахмет Йасауи жолының дұрыстығын мойындап, түркі мәдениетіне қайта бұрылды. Түркілердің өзінің дәстүрлі мәдениетіне оралуы ислам орталықтарында үлкен қарсылыққа тап болды [3, 26-48]. Алғашында Йасауиді ілім жолымен тоқтатпақ болған әрекеттен нәтиже шықпаған соң, Хорезмшах Мұхаммед түркілерді күшпен қайтадан парсы мәдениетіне мойынұсындыру жолын ойластырды. Біз сендерді қарақытайлықтар езгісінен құтқарамыз деген сылтаумен, Қарахандық мемлекеттер территориясына әскерін кіргізді. Түркілер үшін Хорезмшах езгісі қарақытайлықтардан асып түсті. 1210 жылы Отырардың билеушісі Білге хан ибн Хасан ибн Абд ал-Халық хан Хорезмшах Мұхаммедке қарсы көтеріліске шықты. Күрес Отырар ханының жеңілісімен аяқталды. Білге хан тұтқындалып, Нисаға жер аударылып, сол жақта өлтірілді. Отырарға билеуші етіп Қайыр ханды тағайындады [5]. Түркілер бұл бұғаудан шығудың жолын қарастыра бастады. 1216 жылы Құлжа өлкесінде

(қазіргі Алматы облысының территориясы) кішкентай иелікті дүниеге келтірді. Бұл мемлекет түркі тарихындағы ислам дінінің түркілерде өмір сүру формасы - Йасауи жолын ұстанған алғашқы түркі-ислам мемлекеті болып қалыптасты. Бұл кішкентай иелік билеушісі Тоғрыл хан әйелі мен ұлы Сұғнақ тегінді, Майқы би бастаған билерді Шыңғыс ханға жіберіп, өзінің оған мойынұсынатынын жеткізіп, оны хан көтерді [2, 433]. Түркі мемлекеттігі мен түркі мәдениетінің қайта жандануының басы осы кезден басталды. Шыңғыс ханның Түркістан жеріне келуінің астарында оның тек соғысқұмарлығы емес, сонымен бірге, түркілердің Хорезмшахқа, жалпы парсы мәдениетіне мойынұсынудан бас тартуы, рухани тәуелсіздікке деген ұмтылысы жатты. Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейін Түркі даласында Жошы ұлысы атты мемлекеттің пайда болуы бұл түркі мемлекеттігінің шын мәніндегі қайта жандануы болатын. Бұл тарих оқырманға түсініктірек болу үшін Жошы ұлысы тарихына кеңірек тоқталып, ондағы діни, саяси үдерістерге талдау жасап, олардың Жошы ұлысы құрамындағы түркілердегі этникалық үдерістерге қаншалықты ықпалы болғандығына тоқталайық.

Шыңғыс хан Евразия кеңістігін жаулап алғаннан кейін өзі мойынұсындырған жерлерді Бөртеден туылған төрт ұлына бөліп берді. Қазіргі Қазақстан территориясы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының иелігіне тиді [2, 59-60]. 1236-1242 жылдар аралығында Жошының ұлы Бату ханның Батысқа жорығы кезінде Жошы ұлысының территориясы Дунай өзеніне дейінгі аралыққа кеңейтілді. Жошы ұлысының билеушілеріне тірек болған негізгі халқы түркілер болғанымен олардың арасында рухани, мәдени тұтастық жоқ еді. Олардың бір бөлігі Жошымен моңғол жерінен келген әлі ислам дінін мойындай қоймаған, көне тәңірлік дінде болса, екінші бөлігі христиан дінінің неосторияндық бағытын ұстанатын, үшінші бөлігі будда дініне мойын ұсынса, Орталық Азия түркілері ислам дінінде, оның ішінде Йасауи жолындағылар да, кубравийа тариқатындағылар да, толығымен парсы мәдениетін мойындаған түркілер де бар еді. Ал, 1236-1242 жылдар арасындағы Бату ханның Батыс жорығынан кейін мемлекеттің ішкі рухани ахуалды мүлде күрделендіріп жіберді. Бұрынғы діндер қатарына енді христиан дінінің православие және католик тармақтары қосылды. Бату хан Батыс жорығынан кейін Жошы ұлысын аймақтарға бөліп, оларды басқаруды өзінің 14 туысқанына басқаруға берді [6, 312-313]. Ол аймақтарды билеп отырған Жошы ұрпақтары біртіндеп өздері билік жүргізіп отырған халықтың діни, мәдени ерекшеліктеріне икемделе бастады. Мысалы, Бату ханның інісі Берке ислам дінін, оның ішінде кубравийа тариқатын қабылдаса, Батудың ұлы Сартақ христиан дінін қабылдады. Бұл мемлекеттің іштей діни-мәдени ерекшеліктеріне қарай жіктелу ықтималдығы бар екенін көрсетіп берді. Осы діни таным негізінде алғашқы қақтығыс осы екі тұлғаның арасында болды. Оқиға былай болған еді. Бату хан өзі қартайған шағында өз орнына ұлы Сартақты отырғызуды ойлап, оны Ұлы хан Мөңкеге аттандырып, одан

3. Жандарбек. Қазақ шежірелерінің пайда болу және...

Жошы ұлысын билеу құқын беретін жарлық алып келуге жібереді. Мөңке хан Сартақты жылы қабылдап, Жошы ұлысының тағы мен әскеріне, қол астындағы елдеріне билік жүргізетін жарлық шығарады. Бірақ Бату хан Сартақ келмей тұрып, қайтыс болады да, хан тағына Берке отырып алады. Сапардан оралған Сартақ бұл хабарды есіткен соң, Беркеге бармай басқа жаққа бұрылып кетеді. Берке хан оған кісі жіберіп: «Мен сенің әкеңнің тағына отырдым. Сен болсаң жат адам секілді қайрылмай кеттің», - дейді. Сонда Сартақ: «Сен мұсылмансың, мен христианмын. Мен үшін мұсылманның жүзін көрудің өзі бақытсыздық», - деп жауап береді. Мұны естіген Берке хан оңаша жерге барып, «Мұхаммед (а.с.) дінің хақ екені пын болса, онда менің дұрыстығымды дәлелде», - деп жаратушыға жалынады. Үш күннен соң сол жерге Сартақ келіп, асқазаны ауырып, қайтыс болады. Одан кейін Берке хан өзіне қарсы келген Сартақтың анасы мен оның жақтастарын жазалайды [7, 19]. Ислам дінін, оның ішінде кубравийа тариқатын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерді. Жошы ұлысының әр аймағына кубравийа тариқаты өкілдерін жіберіп, бұл сопылық жолды жалпы халықтық сенімге айналдыруға күш салды. Алайда, түркілердің көпшілігі кубравийа тариқатын қолдай қойған жоқ. Өйткені, бұл тариқат парсы мәдениетіне негізделген болатын [2, 58-59]. 1266 жылы Берке хан өлеген соң оның орнына отырған Менгу Темір бұл жолдан бірден бас тартты. Ол моңғолдардың көне дінін қалпына келтірді. Бірақ, Менгу Темір де, одан кейінгі хандар да ислам дінінен толық бас тарта алған жоқ. Өйткені, Жошы ұлысының негізгі одақтасы болған Мысыр мемлекеті мен жергілікті ислам дінін қабылдаған халықтың ықпалы күшті болатын. Оның үстіне хан сарайындағы бүкіл құжаттардың дені мұсылман қызметкерлердің қолымен дайындалатын. Мұның өзі хандардың біртіндеп, ислам дінін қабылдауына әкелді. Мысалы, Тоқты хан атынан шығарылған теңгелерде оның атына «Амир ал-муминин» деген атақтың қосылғанын көреміз [3, 60-64].

Өзбек ханнан басталатын шежіре. Жошы ұлысында түбегейлі өзгеріс жасап, ислам дінін, оның ішінде Йасауи жолын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерген Өзбек хан болды. 1312 жылы Тоқты хан қайтыс болғаннан кейін Өзбек хан Жошы ұлысының тағына отырды. Ол ұзақ жылдар бойы Йасауи жолы өкілдерінің қолында тәрбиеленіп, солардың көмегімен Жошы ұлысының тағына отырды. Өзбек ханды таққа отырғызуда Хорезм әмірі Темір Құтлық пен оның туыстары Сарай Темір мен Мұхаммед қожа, Исабек, Алатай атты әмірлер белсенді әрекет жасады. Ол таққа отыра салысымен ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялаған жоқ. Мемлекеттік билікті толық қолына алып, қарсыластарын бас көтерместей еткен соң ғана 1320 жылы ислам дінін, оның ішінде Қожа Ахмет Йасауи негізін салған сопылық жолды мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерді. Бұл оқиға Өтеміс қажының «Шыңғыс-нама», Ұлықбектің «Төрт ұлыс тарихы», Қадырғали Жалайридің «Жылнамалар жинағында» баяндалады. Оның

үстіне қазақта «Ислам Өзбектен қалған» деген қария сөз бар. Өзбек хан Иасауи жолын мемлекеттік идеология дәрежесіне көтеріп қойған жоқ. Сонымен бірге, осы мемлекеттік идеология негізінде мемлекеттің құрылымдық жүйесін өзгертіп, қайта құрды. Бұрын қандық, туыстық бірлікке негізделген рулық, тайпалық жүйелер ыдыратылып, олардың орнын рухани бірлік принципіне негізделіп, қайта топтастырылған рулық, тайпалық жүйелер басты. Қандық бірлік жеті ата деңгейінде қалдырылып, одан жоғарғы аталардың барлығы рухани бірлік негізінде топтастырылды. Осылай Жошы ұлысы құрамына кіретін барлық ру, тайпалар араластырылып жіберілді. Мысалы, керей Орта жүздің белді тайпасы, қаракерей найман тайпасы ішіндегі белді ру, Кіші жүзде керейт деген атаумен Жетіру бірлестігі құрамында жүр. Сол сияқты киікші Орта жүзде найман тайпасы құрамында, қоңырат тайпасы құрамында, Кіші жүзде Адай тайпасының құрамында бар. Мұндай қазақ руларының үш жүздің құрамында араласа келуі сол Өзбек хан жүргізген діни идеологиялық саясаттың нәтижесі болатын. Сол себепті, қазақ халқында «Еншісі бөлінбеген қазақ», «Қасындағы әйелінді сұраса келсең, қарын бөле шығасды», деген аталы сөздер бар. Бұл араласулар қазақ ру, тайпаларын қамтып қоймайды, өзге түркі халықтары арасынан да кездестіруімізге болады. Татар, башқұрт, ноғай, тіпті орыстар ішінде қазақ руларының аттарын кездестіреміз. Мысалы, Орта жүз қыпшақ тайпасы құрамында «тоқсоба» деген ата бар. Осы тоқсоба атауын Кіші жүз құрамынан да кездестіреміз. Сонымен бірге, «тоқсобалардың» орыстар арасына «тоқсобичтер» деген атаумен сіңгенін көруге болады. Мұндай арасулар қазақ арасында көптеп кездеседі. Бұл Өзбек ханның діни-идеологиялық саясаты мемлекеттің бүкіл құрылымдық жүйесін қайта құрғанының нақты дәлелі. Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрлысын зерттеген Г.Федоров-Давыдов Өзбек хан тұсында Жошы ұлысын исламдандыру мен рулық, тайпалық жүйелерді қайта топтастыру үдерісі қатар жүргендігін айтады. Ол сол кезеңдегі Жошы ұлысында болған қайта құруларды былайша тұжырымдайды: «Қыпшақ даласындағы көшпенділерге қатысты ескерткіштерді саралай отырып, мынадай екі жақты, қарама-қарсы екі ағымның қатар жүргенін байқадық: бір жағынан ескі рулық, тайпалық қатынастардың бұзылуы, олардың қасақана жойылуы, бұрынғы ру, тайпа басшыларының ықпалын жою; екінші жағынан, негізінде моңғол шапқыншылығына дейін ғасырлар бойына қалыптасқан, олардың этникалық бірлігіне негізделген бұрынғы рулық, тайпалық құрылымдардан да мықты құрылымдар пайда болды. Осы қарама-қарсы екі қозғалыстың синтезін, басқаша айтқанда, Алтын Орда көшпенділерінің даму баспалдағын айқын көрсетіп берді» [8, 62-63]. Бұл жерде зерттеуші Жошы ұлысында болған қайта құруларды дөп басып айтып отыр. Қазіргі қазақ халқын құрап отырған рулық, тайпалық жүйелер мен жүздік құрылымдар осы Өзбек ханның діни-идеологиялық саясаты негізінде мемлекеттік жүйені реформалаудың

3. Жандарбек. Қазақ шежірелерінің пайда болу және...

нәтижесінде дүниеге келді. Өзбек хан өзінің саяси реформасын жүргізгенде бұрынғы рулық, тайпалық жүйелерді ыдыратып, олардың орнына жаңа рулық, тайпалық жүйелерді қайта топтастырды. Реформаға дейін әр ру, тайпаны сол ру, тайпаның өз ішінен шыққан беделді тұлға басқаратын. Енді бұл реформаның нәтижесінде әрбір ру, тайпаның басына Йасауи жолы өкілдері әрі рухани басшы, әрі саяси басшы ретінде тағайындалды. Қазіргі күні бізге жеткен шежірелердегі әр ру, әр тайпа басында тұрған «қожа», «сопы» атаулардың пайда болуы осыған байланысты. Осы реформа нәтижесінде бұрынғы ру, тайпа басшылары ғана емес, Шыңғыс хан әулеті өкілдері де саяси билік жүйесінен ығыстырылды. Қарсы шыққандары өлтірілді немесе жер аударылды. Тек Орда Ежен ұрпақтары мен Шибан ұрпақтары ғана қалдырылып, олар Алтын Орда ханына тікелей бағынатын болды [3, 64-75].

Жүздік құрылымдар осы кезеңде алғаш рет тарих сахнасына шығып, рулық, тайпалық жүйелерді біріктірген мемлекеттік құрылымдық жүйе ретінде қалыптасты. Алтын Орда мемлекетінің қоғамдық құрылысын зерттеген Г.А. Федеров-Давыдов қазақ жүздерінің қалыптасуы Алтын Орда мемлекетінің басқару жүйесіндегі өзгерістерге байланысты қалыптасқандығын айтып, ойын былайша тұжырымдайды: «Қазақ жүздері XII-XIII ғасырларда өмір сүрген көшпелі халықтың тайпалық-патриархалдық жүйесінің бөлшегі емес. Бұл бірлестіктер бұрынғы рулық, тайпалық жүйенің сарқыншақтарын сақтап қалғанымен, жаңадан құрылып, көшпелі ұлыс ретінде біріктірілген бір немесе бірнеше ханның иелігіндегі бірлестік [8, 62-63]. Демек, жүздік құрылымдардың алғаш қалыптасуы ретінде біз осы кезеңді айта аламыз. Өзбек ханның осы реформасы бізге дейін жетіп келген Өзбек ханнан бастау алатын шежіреде толық көрініс тапты. Шежіре тізбегінде аттары аталған кісілердің аңыздық кейіпкер емес, сол кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалар екендігін ескертуіміз керек. Олардың көпшілігінің тарихи тұлғалар екендігіне қолымызда жинақталған деректер дәлел бола алады. Енді соларға кезегімен тоқталып өтелік.

Біз бұл жерде алдымен қазақ халқының үш жүзге бөліну себебіне тоқталып өткеніміз абзал. Өзбек ханнан басталған шежіреде үш жүздің мемлекеттің құрылымдық жүйесі ретінде шежіреге енгенін, әр жүздің басында сол жүздің атасы ретінде тұрған «арыс» немесе «шора» атанған тұлғаларды көреміз. «Шора» сөзі Батыс түркілерінде «чор» деген нұсқада кездеседі және бес тайпа бірлестігінің басшылары осылай аталғанын көреміз. Ал, Талас жазуында кездесетін Қара-чор атты кісі хан әулетінен шыққан ханзадалардың рухани тәрбиесімен айналысатын түркі-манихей дінінің өкілі, сонымен бірге, «чорлар» түркі мемлекеттік жүйесінде жоғарғы лауазым иесі болған [9, 33-34]. Ал, «шора» сөзінің қазақ тіліндегі тағы мағынасы «құл» дегенді білдіреді. Ал, сопылық жолда «құл» болу, «топырақ болу» сопылық дәрежеге, Жаратушыны табу жолындағы рухани сатыларға

жатады. Демек, жүздер басында тұрған «арыс» немесе «шоралар» рухани сала өкілдері, басқаша айтқанда, сол жүздік құрылымдардың жетекшілері дегенді білдіреді. Неліктен үш жүзге бөлінді, не себепті Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз атанды? Бұл сұрақтарға жауапты сол кезеңдегі Жошы ұлысындағы діни-идеологиялық үдерістермен бірлікте қарастырғанда ғана жауап бере аламыз.

Йасауи жолы негізінен үш тармақтан тұрады. Ол үш тармақ Түркістан жеріне ислам дінін әкелген үш тарихи тұлғаға барып тіреледі. Біріншісі, Исхақ баб – («Насаб-нама» деректері бойынша) шежіре бойынша Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның бесінші ұрпағы, Түркістан жеріне ислам аша келген тұлғалардың бірі. Ал, Ибн ан-Надимнің «ал-Фихрист» атты шығармасындағы дерекке қарағанда Али ибн Абу Талибтің ұлы Хусейн әулетінен тараған, 742 жылы Хорасанда дарға тартылған Йахйя ибн Зайдтың ұлы, әкесі тұтқындалған кезде түркілер арасына келіп паналаған. Сол себепті, арабтар оны Исхақ ат-Түрік деп атайды [10, 115] (Ибн ан-Надим). Қожа Ахмет Йасауи осы Исхақ бабтың 13-ұрпағы. Йасауи жолының бір тармағын осы Исхақ баб атымен байланысты қожа әулеттері құрайды. Бұларға кезінде Исхақ баб әулетінен өзге Али ибн Абу Талибтің басқа ұрпақтарының келіп қосылғанын көруге болады. Сол себепті, бұл қожалар әулеті «Саййид» әулеті деп аталады [11]. Өзбек ханның саяси реформасы кезінде бұл әулет Ұлы жүзге (пір болу) және хан әулетіне пір болу қызметі тиді. Қазақ шежіресінде «Ақарыс» деп аталған тұлға Йасауи жолының шежірелерінде осы Исхақ бабтан бастайтын қожалар әулетінің өкілі.

Йасауи жолының екінші тармағы өз шежірелерін Абд ар-Рахим бабтан бастайды. Абд ар-Рахим баб - шежіре бойынша Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның төртінші ұрпағы. Исхақ бабтың әкесі Абд ар-Рахман бабтың інісі. Түркістан жеріне «ислам аша» келген тұлғалардың бірі. Қазіргі Қазақстан тарихындағы 766 жылы Қарлұқ хандығының негізін қалаған тұлға. Атақты Қарахандық билеушілер осы Абд ар-Рахим бабтан тараған әулет болып табылады. Осы әулеттен шыққан Отырардың соңғы ханы Білге хан 1210 жылы Хорезмшах Мұхаммед сұлтан тарапынан өлтірілді. Шыңғысхан шапқыншылығынан кейін бұл әулет өкілдері рухани салаға ауысып, Йасауи жолының бір тармағын құрап, Қарахандық қожалар деп аталды. Орта жүзге пір болған Жанарыс - осы әулет өкілі [3, 110].

Йасауи жолының үшінші тармағы өз шежірелерін Абд ал-Жалил бабтан бастайды. Абд ал-Жалил баб - Хорасан Ата - шежіре бойынша Абд ал-Жалил баб та Мұхаммед ибн ал-Ханафийаның бесінші ұрпағы болып табылады. Исхақ бабтың інісі. Бұл да ағаларымен бірге Түркістан жеріне «ислам аша» келген тұлғалардың бірі. «Насаб-нама» деректеріне қарағанда Сырдарияның орта және төменгі ағысында VIII ғ. екінші жартысында дүниеге келген Оғыз мемлекетінің негізін қалаушы осы Абд ал-Жалил баб-Хорасан Ата. Қазақ

З.Жандарбек. Қазақ шежірелерінің пайда болу және...

арасындағы қожалардың бір әулеті осы Хорасан қожалар. Кіші жүзге пір болған Бекарыс осы Хорасан қожалар әулетінің өкілі [3, 110].

Өзбек ханның діни-саяси реформасы кезінде Йасауи жолының осы аталған үш тармағының жетекшілері үш жүзге пір болды. Ортағасырларда ру, тайпа бірлестіктері жүз деп аталған. Ал, олардан дәрежесі төмендер тайпаға, олардан дәрежесі төмендер руға, одан төмендер Ата мен ауылдарға пір болды. Осылай Жошы ұлысындағы түркілердің рухани бірлігі қалыптастырылды. Жүзге, ру, тайпаларға пір болған тұлғалардың барлығы дерлік Өзбек ханнан басталған шежірелерде аттары жүр. Қазіргі күні сол тұлғалардың тарихта болғандығы дәлелденіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Масанов М. История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие / Масанов Н. и другие. Алматы: "Дайк-Пресс", 2001. с.58.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II-1. –Москва: Изд. Вост. Лит-ры, 1963. с. 41.
3. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. –Алматы: «Ел-шежіре», 2006. 18-19 бб.
4. Бартольд В.В. Сочинения. Т.I. –Москва: «Изд. Вост. Лит. 1963. с. 369.
5. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.
6. Сапарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизации. – Москва: «Иман», 1996. сс. 312-313.
7. СМИЗО, 1941. с. 19.
8. Федоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды. –Москва: Изд. МГУ, 1973. с. 62-63.
9. Торланбаева К. Титулы древних тюрок // ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. НИЦ «Ғылым», 2002. с. 33-34.
10. Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист // Ясауи тағылымы. –Түркістан: «Мұра», 1996. 115 б.
11. Жандарбек З. Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. 131. б.

REZUME

Z.ZHANDARBEEK (Turkistan) STAGES OF FORMATION OF THE KAZAKH ANCESTRY

Author of the article makes a scientific analysis of the stages of formation of the Kazakh ancestry

Т.О.ӨСЕРОВ
І.СЕЙТЖАН

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ, ЖАМБЫЛ АУДАНЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
БЕКТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ
ЖҰМЫСТАРЫ

В статье подробно изложено об археологическо-исследовательских работах, проведенных в средневековом городке Бектөбе, который располагался в Джамбульском районе Джамбульской области.

Makelede Jambul vilayeti Jambul ilçesindeki Bektöbe şehrinde yapılan arkeolojik çalışmalarının neticeleri söz konusudur.

Ежелгі Тараз Ұлы Жібек жолын жалғап жататын тұрақты диبلوماسية және сауда-саттық қарым-қатынас жасалатын күре тамыры болып табылады. Ол алуан түрлі мәдениеттер мен халықтарды бір-бірімен байланыстырып, сонау ежелгі заманнан бері идеялар алмасудың тұрақты да маңызды факторы ретінде қызмет етіп келеді.

Тараз – Қазақстанның ортағасырлық қалаларының ішіндегі ең белгілісі, ең көнесі. VII ғасырда Тараз Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі қалаға айналып, осы кезден бастап ол кеңінен мәлім болады.

Жазба деректер бойынша, Таразда 568 жылы Византияның елшісі Земархтың түркі қағаны Дизабулдың қабылдауында болуынан кейін, бір ғасыр өткен соң 630 жылы Қытайдың монахы Сюань Цзянь: «Юаньның батысында Долос қаласы орналасқан, қаланың аумағы 8-9 шаршы шақырым онда әр елдің саудагерлері мен соғдылар тұрады», – деп жазады.

IX-X ғасырда Тараз қаласының сауда жолы бойына, егіншілікке қолайлы бай алқаптың ортасында, Талас Алатауындағы күміс кендеріне жақын жерде орналасуы экономикалық және мәдени жағынан өсіп өркендеуіне өз септігін тигізді.

X ғасырдың жазба деректерінде Әл-Макдиси Тараз қаласын былайша суреттейді: «Тараз – бекіністі үлкен қала, бау-бақшалы, халқы көп, айнала ормен қоршалған, төрт қақпасы және рабады бар. Қақпа алдынан өзен ағып жатады, ар жағында қаланың бір бөлігі орналасқан, оған өтетін жол бар. Ал, базардың нақ ортасындағы мешіті көрініп тұрады».

Тараз – Түргеш, Қарлық онан кейін Қарахан мемлекеттерінің орталығы болып, өзінің ақшаларын пығарған. Қарахан әулеті билеген тұста, ол осы алшауыт мемлекеттің астанасы болған. Тап сол кезеңде Тараз түрленіп, гүлденіп, қаланың құрымдылық жүйесі, көпте жолдары қала стиліндегі бедерлі, сән-сәулетке ие болды.

Тараз қаласының орнын тұңғыш рет ғалым Ә.Х.Марғұлан француз ғалымдары А.Ромоди, Шааванье Де Грата, академик В.В Баргольд еңбектеріне сүйене отырып, көне қала екенін дәлелдейді.

Қала 1856 жылы - Әулие ата, 1936 жылы – Мирзоян, 1938 – Жамбыл есімін иеленген. Ал 1997 жылы 8 қаңтарда Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен ежелгі аты қайтарылып «Тараз» аталды.

2011 жылы сәуір және шілде айларының аралығында Жамбыл облысы әкімдігі мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы» Мемлекеттік мекемесі мен «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының қызметкерлері бірігіп, Жамбыл облысы, Жамбыл ауданындағы ортағасырлық Бектөбе қалашығында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Бектөбе қалашығы қазіргі Тараз қаласының батысында 12 км жерде, қазіргі Бектөбе ауылының оңтүстік-батысында орналасқан. Қалашықтың көлемі 9 га шахристан бөлігі және оны қоршаған қорғаныс қабырғасының құлаңды түріндегі биіктігі 6 м. Қалашықтың солтүстік-батыс бөлігінде диаметрі 65-70 м-ге жететін биіктігі шамамен 20 м болатын төбе орналасқан. Төбенің ортасында диаметрі 9 м, тереңдігі 2 м шұқыр орны бар. Бұл қаланың питаделі деп есептеледі.

Талас жазығындағы ортағасырлық қалалар мен елді мекендер жайлы мағлұматтарды көптеген саяхатшылар мен географтар өз жылнамаларында жазып қалдырған. Солардың бірі Кудаман ибн Джа'фар, өзінің «Китаб ал-хардж» атты еңбегінде Талас өлкесінің қалаларының бірқатарын сипаттай келе қазіргі Бектөбе, ортағасырда Джувикат аталған қала жайлы да мағлұмат қалдырған [1]. Онда Шавғардан Джувикатке дейін 2 фарсах және Джувикаттан оның шығысында орналасқан Таразға дейін 2 фарсах екені көрсетілген (1 фарсах-7 км-ге тең).

1936 жылы А.Н.Бернштам Тараз қаласынан 14 км батыста орналасқан «Бектепе» атауымен аталатын қалашықта бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұл төбенің «Джувикет» қалажұртының орны екендігіне тоқталады. Бұл туралы А.Н.Бернштамның «Памятники старины Таласской долины» атты еңбегінде баяндалған [2].

Бектөбе қалашығын 1938 жылы КСРО ҒА Қазақ бөлімшесі мен ММТИ-дің Жетісу археологиялық экспедициясы ашып зерттеген [3].

1978 жылы Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану мұражайының экспедициясы, 1989 жылы Тарихи және мәдени ескерткіштері жинағының археологиялық экспедициясы (К.М.Байшақов), 2000 жылы ҚР ҒА Археология институтының тарихи және мәдени ескерткіштері жинағының археологиялық экспедициясы зерттеген (К.М.Байшақов, Д.А.Лобас) [4].

2010 жылы Жамбыл облысы «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру» дирекциясы тарапынан түскен сұранысқа орай, Бектөбе қалашығына Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының

ғылыми қызметкерлері т.ғ.к. Е.А.Смағұлов және С.Р. Илияс археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді [5].

Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ортағасырлық Бектөбе-Жувикат қалашығынан X-XII ғғ. қатысты тың мәліметтер (қаланың жалпы сипаттамасы, ғимараттардың архитектуралық жобалары, заттай артефактілер) алынған [6].

Ортағасырлық Бектөбе қалашығының шығыс рабад бөлігінде орналасқан мазарлар тізбегінде 2011 жылдың далалық маусымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары негізінен 2010 жылғы зерттеу жұмыстарының жалғасы болып табылады. Қазба жұмыстары негізінен екі нысанда, 2010 жылғы №46 нысанының екінші құрылыс қабатын анықтау сонымен қатар, мазарлар тізбегінің батысында қаланың шахристан бөлігінің дуалына тақау аяқталар тұсынан салынған №7 нысанда жүргізілді. Мазарлар қаланың негізгі бөлігі болып табылатын шахристан бөлігін қоршап жатқан қорған қабырғаларынан шығысында 10-12м. жерде орын тешкен. Мазарлар орны батыстан шығысқа қарай тізбектеле, дм. 10-15м. биіктігі 0,70-1,2м. болатын үйінді төбелер түрінде орналасқан.

Бектөбе археологиялық отрядының (С.Р.Илияс, Т.О.Өсеров), Бектөбе қалашығындағы 2011 жылғы далалық маусымда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде, қаланың соңғы өмір сүру кезеңі болып табылатын XI-XII ғғ. аралығының архитектурасы мен қолөнеріне қатысты біршама тың мағлұматтар жинақталды. Осы негізде қалашықтың шығыс бөлігінде орналасқан мазарлар тізбегінің (2010 ж. қазба жұмыстары нәтижесі) II-ққ. рабад бөлігінде орналасқан үй құрылыстарының орыны екендігі анықталды. Қазба барысында мұнда I ққ. және II ққ. табылған қабір құрылыстарының осы нысанның II ққ. табылып отырған үй құрылыстарына қатыссыздығы анықталып отыр. Мазарлардың кейбірінің бұл аумақта пайда болу уақытын Ортағасырлық Бектөбе қалашығының өз өмір сүру кезеңін тоқтатқаннан кейінгі кезеңдермен де байланыстылығы анықталып отыр. Сонымен қатар, қалашықтың үй құрылыстарының белгілі бір жобамен салынғандығы және ортағасырлық қаланың даму үрдісіне қарай олардың өз пішіні мен жобасын өзгертіп отырғандығын айтуымызға болады. Құрылыс материалы ретінде негізінен тас пайдаланылғандықтан, қаланың жоғарғы құрылыс қабаттарының бүгінгі күнге дейін өз пішінінің сақталынып қалуының бірден-бір себебі болып отыр.

Қазба барысында қаланың XI-XII ғғ. тән қолөнеріне қатысты көптеген бұйымдар топтамалары табылды. Табылған қыш-құмыра жәдігерлері өз ұқсастығын ортақ ерекшеліктерімен IX-XII ғғ. аралығымен кезеңделетін Талас алқабы және Оңтүстік Жетісу өлкелерінің қыш-құмыра бұйымдарынан табады [7].

Қазба жұмыстары соңында жоғарыда аталған нысандарда консервациялық жұмыстары жүргізілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. О долине Талас //Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата, 1960. С.76-77.
2. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Алма-Ата, 1941.
3. Бернштам А.Н. Таласская долина//Труды Семиреченской археологической экспедиций 1936-1938 гг. Алма-Ата. 1949. Т.І. С.121.
4. Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. 138-б.
5. Лияс С.Р. Ортағасырлық Бектөбе (Жувикат) қалашығында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. Алматы 2010.
6. Лияс С.Р. Ұлы Жібек жолындағы ортағасырлық Бектөбе (Жувикат VІІ-XІІғғ.) қаласындағы археологиялық зерттеулер. //IV Халықаралық Түркология Конгресі Түркістан. 2011. 339-340беттер.
7. Шәлекенов У.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы «Жібек жолы». 2006.

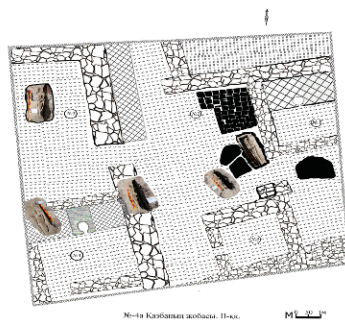
REZUME

T.O.OSEROV(Turkistan)

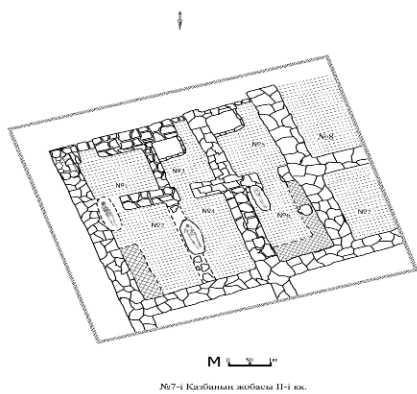
I.SEITZHAN (Taraz)

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE MEDIEVAL TOWN OF
BEKTOBE, LOCATED IN THE DISTRICT OF JAMBUL, JAMBUL REGION

The article detailed the archeological research work carried out in the medieval town Bektobe, located in Jambul of Zhambyl region.

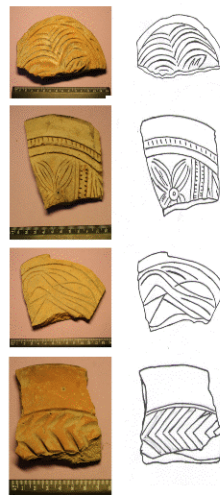
Қазба №46. II-кк. оңтүстіктен қарағандағы жалпы көрінісі және жобасы (план).

№7 қазба, II-кк. жоба және №1 бөлме, солтүстіктен қарағандағы жалпы көрінісі.

Ыдыстар тоңғамасы

Кіш-жәзір тоңғамасы

Шыңықтар менің сырлы табакшалар тоңғамасы

Өрнекті сырлы табакшалар тоңғамасы

Керамикалық қыш ыдыстар

A.KAFKASYALI

NURSULTAN NAZARBAYEV VE TÜRK DÜNYASI

*Автор ҚР Президенті Н.Назарбаевтың түрік
душесі туралы көзқарасы мен сол жолда
атқарған еңбектеріне талдау жасаған.*

*Автор сделал анализ трудов Президента РК
Н.Назарбаева относительно взглядов о тюркском
мире.*

Eskilerde bir söz var. Derler ki: “Filozoflar kral, krallar filozof olsaydı, dünya daha iyi bir yerde olurdu.” Kral veya hakan olmak da; bilge olmak, filozof olmak da büyük meziyet. Bu iki büyük meziyete sahip olmak olmaz mı? Çok zor, ama çok az da olsa örneği var: İşte Nursultan Nazarbayev bu iki meziyete de sahip. Bilge Hakan!

Nazarbayev’in çok önemli meziyetleri vardır: Bunlardan birincisi: Düşüncelerini yüksek sesle söyleyen, görevde iken hayatını kaleme alan bir lider olması. Birer ikişer yıl arayla yazdığı "Yüzyılların Kavşağında", "Tarihin Akışında", "Kritik On Yıl", "Kazakistan Yolu" ve "Avrasya Yüreğinde" adlarını taşıyan beş kitabı ile o, yaptıklarını, yapacaklarını ve düşüncelerini açık yüreklilikle serdetmektedir.

İkincisi: Güvenilen, güven veren, sözüne sadık bir lider olmasıdır. Nazarbayev Dünyanın en girişli liderlerinden olan Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand’ın, İngiltere’nin dünyaca ünlü "kadın" liderlerinden Margaret Thatcher’ın Nursultan Nazarbayev için "Güvenilir insan" demesi onun ne derece güven verici insan olduğunu göstermeye yeterlidir.

Üçüncüsü: Halkını, milletini seven, milletinin menfaatlerini her şeyden üstün tutan bir devlet adamı niteliği taşımasıdır: Hac ziyaretinden bir hatırasını şöyle anlatır:

"Kâbe’nin içinde ne kadar istersem kalmama izin verilmişti. Kral Fahd “Allah’tan dilek dilemek gerek. Şimdi vermese de, sonra verir! demişti. Benden "o sırada ne dilediniz?" diye sık sık soruluyor.

Tanrım şahittir ki, ben, "Ülkeme, halkıma, Kazaklara rahmetini esirgeme!" diye yalvardım, Allah'a..." der.

Dördüncüsü: Dürüst, samimi bilge bir hakan olmasıdır. Bilgiç geçinmeyen, bilgilerini değiştirdiğini, görüşünü değiştirdiğini samimiyetle itiraf eden bir insandır: Mekke ve Medine’yi ziyaretinden sonra yazdığı kitapta: “İslâmın kutsal mekânlarında bulunmak, benim, çağımızda dinin rolü ve hizmeti konusundaki görüşlerimi kökten değiştirmeme sebep oldu.” Başka bir yazısında: “Bizim gibi totaliter sistemden yeni kurulan bir devletin yöneticisi için demokrasi dediğimiz; kendi görüşlerimizi, idare yöntemi ve düşünce tarzımızı kökten değiştirmek demektir. O, kendi halkının uğruna nefsinı kurban edebilmek demektir.”

“Çin gezisinde sonra: “Yanılıyorduk. Bu yanılığın benim için faydalı bir ders oldu.” “Min ret estigense, bir ret kör” (Bin defa işiteceğine, bir defa gör.)

Beşincisi: Şuurlu ve vefalı olmasıdır. Asırların Kavşağında adlı kitabında şöyle der: “Kazak – Türk ilişkileri hızla gelişmektedir. Bizim halklarımız hem karşılıklı güven duyan dostlar, hem tegimen tübi bir agayındar (kökü bir kardeşler). Onların arasındaki sarsılmaz dostluğa Kazakistanlılar daima değer verip, övünç duyuyor.” “Ben, Türkiye ve Turgut Özal tarafından Kazakistan’a yapılan desteğe değer biçmekte zorlanıyorum. Bu ülkenin, bizim bağımsızlığımızı ilk tanıyan ülke olduğunu asla unutmayacağız.”

Altıncısı: Geçmişe saygılı oluşudur: “Kendisine saygı duyan insanın, özellikle politikacının, ne kadar ağır ve zor olursa olsun, geçmişini unutmaması ve suçu başkasının üstüne atması ayıptır.”

Nursultan Nazarbayev’in Türk Dünyasına Bakışını da onun sözlerinden yola çıkarak gözden geçirmek yerinde olur: Nazarbayev 22-23 Ağustos 2012 günlerinde Bişkek’te yapılan Türk Konseyi II. Zirvesi’den sonra verdiği demeçte şunları söyler:

Sevgili Dostlar! Altay Dağlarından, Akdenize kadar uzanan geniş topraklar üzerinde, müttefik Türk halkları, aralarındaki bağları güçlendirmekte ve işbirliğini derinleştirmektedirler. Yüzyılların derinliğinden doğan zengin kültür mirasımız ve önemli tarihi değerlerimiz, bizleri kırlamaz bir birliğe çağurmaktadır. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin kurulması bu yönde atılmış önemli bir adımdır. Böylelikle, bütün dünyaya tarihsel ve kültürel yakınlığımızı ilan etmiş bulunuyoruz.

Son yüzyıllarda sıkıntılı deneyimler geçiren kardeş Türk halkları, gururla 21. yüzyıla girdi. Türk kardeşliğinin yeniden doğuşu ve Türk halkları arasındaki geniş çaplı işbirliği, bizleri yeni zirvelere ulaştıracaktır...”

“Biz tarihte, Orta Asya’da, çok büyük devletler ve medeniyetler kurdük. Bu medeniyetler insanoğlunun önünü açtı. Ama tarihi şartlarda değişiklikler oldu ve Orta Asya’daki Türkler emperyalizmin etkisi altına girdi. Şimdi dünya yeni değişikliklerle karşı karşıya! Bu bize yeni fırsatlar sunuyor. Bizim önümüzde şimdi iki yol var. Bunlardan birisi; yeni bir emperyalizmin gelip bizi istila etmesini beklemektir. İkinci bir yol daha var: Birleşeceğiz.

Tarihte yaptığımız yanlışları yapmayacağız ve birleşeceğiz”

“Biz Pantürkizm peşinde değiliz. Bunu Atatürk’te söyledi. Altı bağımsız Türk devleti var. Şimdi bunlar birleşip, uluslar arası ilişki konularında birbirini desteklerse yeterli olur. Nahçıvan’da atılan adımı çok anlamlı buluyorum.”

Türkiye’nin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Nazarbayev için:

“Nursultan Nazarbayev Türk Dünyasının duayeni/aksakalıdır.” der. Buna tabii ki biz de katılıyoruz. Namık Kemal Zeybek’in dediği gibi, "Nursultan Nazarbayev bizim liderimizdir." Tabii ki bütün cumhurbaşkanlarına saygı duyuyoruz. Ancak liderimiz, Nursultan Nazarbayev’dir. Kazakistan, bizim ata ocağımızdır. Nazarbayev Türk âleminin otağasıdır. Ona ve bütün Türk Dünyasına Allah’tan sağlıklı, başarılı, uzun ömür diliyorum.

Nursultan Nazarbayev, Türk Dünyasının Bilge Hakanı’dır.

**REZUME
KAFKASIYALY A. (Turkistan)
TURKIC WORLD AND N.NAZARBAYEV**

The author did an analysis of the works of President N.Nazarbayev on the views of the Turkic World.

М.КЕРІМБЕКОВ

Л.ГУМИЛЕВ ЖӘНЕ ТАРИХТА КӨНЕ ТҮРІКТЕР ӘЛЕМІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ

Атақты түрколог, белгілі ғалым Л.Н.Гумилевтің туғанына 100 жыл
(1.X.1912 – 15.VI.1992)

В связи со столетием ученого тюрколога Л.Гумилева, автор приводит сведения из его трудов, относящиеся к казахскому народу и заводит разговор о степени оценки трудов ученого в Республике Казахстан

Yazar ünlü türkolog, ilim adamı L.N.Gumilev'in 100. yıldönümü münasebetiyle onun çalışmalarını inceleyerek ilmi araştırmalarının Kazakistan Cumhuriyeti tarafından değerlendirilmesinden bahsediyor.

Көне түріктер жайлы жазылған белгілі ғалым, тарихшы, этнограф Лев Николаевич Гумилевтің «Көне түріктер» атты зерттеу еңбегінде ежелгі түріктердің қуатты мемлекеті – түрік қағанатының туу, даму және құлау жолын зерттеп, тарихи проблемалардың кең көлемді мәселелерін; түріктердің саяси өміріне, тіліне, тұрмысы мен дініне, мәдениетіне жеке Орталық Азия көшпелілерінің екі дәуір – ежелгі заман мен орта ғасыр заманы тоғысар кездегі географиялық қоныс-өзгерістеріне көп көңіл бөлгені кітаптағы түсініктемеден айқын аңғарылады. Автордың өз сөзіне жүгінсек: «Бұл кітап 1935 жылдың 5 желтоқсанында басталған еді. Содан бері ол бірнеше рет қайта өңделіп, толықтырылды. Алайда ол көне түріктер тарихына байланысты мол материалдың бәрін сарқып, барша проблемаларды қамти алмады. Сондықтан да зерттеуді жалғай беру құр тілек қана емес, қажетті де іс болып отыр» [1], - деген пікірінде салиқалы терең ой жатыр. Бұл ойды өзге ұлттардың бірі түсінсе, бірі түсінбей аңызға айналған көне түріктер әлемін ойша шарлаумен келеді. Кітапты қазақ тіліне аударған аудармашылар Ә.Жұмабаев пен П.Бейсеновтің қажырлы еңбек еткені көрініп тұр. Бұл еңбек аса құнды да маңызды.

Профессор Лев Николаевич Гумилевтің «Көне түріктер» атты зерттеу еңбегі көпшілік оқырман қауымға арналғанмен түрік әлемін зерттеуші ғалымдарға көне түрік әлемі бойынша жаңалығы мол еңбек болып табылады.

Кіріспедегі автор ойлары кеңестік ғалымдардың қабырғасын қайыстырып, талайының төбе шашын тік тұрғызғанмен, ол кезеңде көбісі тайсалып, темір торға түсуден сақтанып, түрік әлемін зерттеуден бойын аулақ ұстағаны белгілі. Автор өз басына төнген қауіптен де тайсалмай, өз ойын ашық айтып, алғаш рет тарихи тұрғыда көне түрік әлемінің алтын есігін айқара ашады. Тақырыптың аса маңызды екеніне көзі жеткен автор, өз ойын түйіндеп ашық жазады: «...Адамзат тарихы тіпті де біркелкі зерттелмеген. Европа мен Таяу Шығыстағы оқиғалар мен қоғамдық формациялар алмасуының жүйелілігі көпке түсінікті жанама еңбектерде, тіпті XIX ғасырдың соңғы кезінде баяндалып, Үндістан мен Қытай XX ғасырдың бас

кезінде сипатталған болса, Еуразия даласының ұланғайыр жері зерттеушісін әлі күтіп жатыр. Бұл әсіресе Орталық Азия далаларында тамаша екі халық, өз атын шығарып үлгермеген басқа халықтар құрылып барып, құрып кеткен Кезеңге, тарих сахнасына Шыңғысхан шыққанға дейінгі кезеңге жатады» - деп, автор өз ойын кең толғайды. Көне түріктер әлемін зерттеуші ғалымдардың аздығына қынжылады. Шығыстағы құпиясы көп, теңдесі жоқ түрік әлемін жаңаша зерттеуді нұсқайды:

«...Әлем тарихының аясынан алып қарасақ, көне түрік халқы мен оның өзінің, ол құрған мемлекеттің тарихы: түріктер неліктен пайда болып, сосын тіпті де өз жұрағаттары болып табылмайтын көптеген халықтарға атын беріп, неге құрып кетті? – деген сауалға келіп тіреледі. Осынау мәселені тек саяси тарихты немесе әлеуметтік қарым-қатынасты талдау арқылы шешу жолында талай-талай талшыныстар жасалса да, одан ешбір нәтиже шықпады» - [1, 4] деп, ғалым өз ойын ашық айтып, ғылыми негізде жорамал жасайды.

«...VI ғасырдың аяқ кезінде Түрік қағанатының шекарасы батыста Византиямен, түстікте Персиямен, тіпті Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен тұйықталған десек, осы бір елдер тарихының қысыл-таяң жәйттері, біз сөз етіп отырған кезеңде түрік мемлекетінің тағдырымен байланысты болғаны өзінен-өзі түсінікті. Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін Орта теңіз мәдениеті мен Қиыр шығыс мәдениеті, бір-бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Шетсіз-шексіз далалар мен заңғар таулар Шығыс пен Батыстың қарым-қатынасына кедергі жасады. Тек кейінірек барып, Темір үзеңгіні жасау және арба орнына теңдеу әбзелдерін ойлап табу керуендердің шөлдер мен асулардан көп қиналмай, оңайырақ өтулеріне жағдай жасады» [1], - деп, түркі әлемін VI ғасырдың ар жақ, бер жағымен шектеледі. Ашығын айтқанда, бірінші қағанат түріктері (546-658 ж.ж.) мен көк түріктер – екінші қағанат түріктері (678-747 ж.ж.) және кейінгі көшпелі Ұйғырлар хандығы жайлы (747-847 ж.ж.) деректермен тұйықталады.

Дегенмен ғалым-тарихшы алыстан болжап, түрік әлемінің ашылмай жатқан құпиясының өзіне белгілі жағын ғана ашық айтады: «Міне, осындай хал-ахуалға ұшыраған түріктер тек арадағы дәнекер рөлін атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз мәдениетін де дамытып, оны Қытай, Иран, Византия, Үндістан мәдениетіне қарсы қоюға болады деп есептеген. Осынау өзгеше дала мәдениетінің, сүйексінді дәстүрлері (ырымдары мен тыйымдары – К.М.) мен терең тамырлары бартұғын, бірақ, біз онымен, отырықшы халықтар мәдениетіне қарағанда, болмашы дәрежеде ғана таныспыз. Мұның себебі, әлбетте, түріктердің, басқа да көшпелі халықтардың көршілерімен салыстырғанда, дарын-қабілетінің кемдігінен емес, олардың материалдық мәдениеті жәдігерлерінің – киіз, тері, ағаш пен ұлпан-тастан гөрі нашар сақталатынында, міне, сондықтан батыс европалық ғалымдар арасында көшпелілер «адамзаттың арам тамағы» (Виолле ле-Дюк) деген пікір пайда

болған. Қазіргі таңда Оңтүстік Сібірде, Монғолия мен Орта Азияда жүргізіліп жатқан, археологиялық жұмыстар бұл пікірді жылма-жыл жоққа шығарып келеді, енді көп ұзамай-ақ көне түріктердің көркем өнері жөнінде әңгіме қозғайтын да күн туады әлі» [1, 5], - деп ғалымның алдын-ала болжап айтқан пікірі көп ұзамай шындыққа айналды. Көп кешікпей көне түркілердің Отаны – Қазақстан жерінен табылған «Алтын киімді адам» әлемді таңдандырды. Алтыннан киім киген елдің тарихы – көне түріктен де бұрынғы халқымыздың тарихынан сыр шертеді. Көне тарихтың көп нәрсені жасырып жатқанын ескертеді. Тарихты терең зерттей білген ғалымдар көне түріктердің тарихына қызыға қарайды. Ғұлама ғалым өзінің күмәнді ойларын ысырып тастап, түріктер жайлы тарихи кезеңдерге батыл түрде шолу жасайды. Тарихтың өрт-жалынында «Түрік» аты өшпеді. Қайта ол өршіп, Азияның жартысына тарады. Арабтар Соғдиананың теріскейінен әрі қарай жатқан қалың жауынгер көшпелілерді «Түріктер» деп атап кетті де, олар осынау атты шын көңілден қабылдап алды, өйткені оның әуелгі иелері (көне заманғы ата-бабаларымен) жер бетінен құрып кетпегеннен кейін, дала тұрғындары үшін ержүректік пен батырлықтың өшпес үлгісіне айналды. Жүре келе «Түрік» термині тағы бір құбылып, тіл ұясының тұрақты атауына айналды. Сөйтіп (ырымдар мен тыйымдар сияқты – К.М.) VI-VII ғ.ғ. Ұлы Қағанат құрамына ешқашанда кірмеген көптеген халықтар мен тайпалар «Түрік» атанып кетті. Олардың кейбіреулері, мәселен, Түрікпендер, Османдар, Әзербайжандар сияқты, тіпті монғол тектілерден емес-ті. Ал, басқалары Якуттардың арғы атасы – Құрықандар, Хакастардың арғы атасы – Қырғыздар – Түрік қағанатының қас жауы болды. Үшіншілері көне түріктердің өздерінен де бұрын құрылған еді, олар, мәселен, болқарлар мен шуваштар болатын. Қазіргі кезде «Түрік» терминінің ең көп таралған лингвистік түсінігінің өзінің белгілі бір негізі бар: көне түріктер сонау Ғұндар дәуірінде кәмілетке жетіп, толысып, III – V ғ.ғ. қысылтаяң қиын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениетінің ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір-тіршіліктің игілігіне айналдырды» [1-5 б.], - деп тарихшы-ғалым «Түрік» сөзінің құпиясын аша түсті». Бұл ғалымдар түсінігін бір жүйеге келтіруге мүмкіндік жасады.

Екі бөлімнен құралған «Көне түріктер» туралы еңбектің бірінші бөлімі «Ұлы Түрік қағанаты» (аударған Ә.Жұмабаев) 18 тараудан тұрса, екінші бөлімі «Көк түріктер мен Ұйғырлар немесе екінші қағанат дәуірі» (аударған П.Бейсенов) 12 тараудан тұрады. Барлығы отыз тарауды қамтыған. Л.Н.Гумилевтің «Көне түріктер» жайлы зерттеу еңбегі – теңдесі жоқ, қайталанбас еңбектердің қатарынан орын алады. Кітап соңындағы синхронистік, генеологиялық, ономастикалық кестелердің де алатын орны ерекше.

Шетел ғалымдарының түріктер жайлы құнды еңбектері кітаптағы пайдаланылған әдебиеттермен нақтыланған. Бұл еңбектерді зерттеп,

жинақтай отырып, түрік мәдениетінің көне заманғы даму, жетілу, орнығу заңдылықтарын, жаңалықтарын ашу ғасырлардан ғасырларға ұласады.

Көне түріктер әлемін зерттеу ғалымдар үшін оңай шаруа емес. Ауыз әдебиетіндегі деректердің археологиялық, фольклорлық деректермен ұштасуы көне түріктер әлемін жарқырата түсетіні анық.

Белгілі түрколог ғалым, көшпелі түркілердің тарихын зерттеуге бар өмірін арнаған Л.Гумилевтің туғанына биыл 100 жыл толып отыр. Ғалымның сіңірген еңбегі ескерусіз қалмады. Қазақстан Республикасының президенті Н.Н.Назарбаев астанадағы Евразия университетіне оның атын берді.

Көне түркі тілі мен әдебиеті, мәдениеті, әдет-ғұрпы мен дәстүрі, діні, ділі, рәсімдері мен ырым-тыйымдары халықпен бірге жасап, бірге дамып келеді. Осы жағдайды жан-жақты зерттеген қазақтың ғалымдары да баршылық.

Тәуелсіз Қазақстанда түркология саласы жандана бастады. Астанада Түркі академиясы ашылды. Оны белгілі түрколог-ғалым Ш.Ыбыраев басқарып отыр.

Түрік Академиясының президенті, филология ғылымдарының докторы, профессор Шәкір Ыбраев «Астана – түркі әлемінің рухани орталығы» деген мақаласында [8] («Егемен Қазақстан», 24 ақпан, 2012ж.) түрік әлемі жайлы сыр шертеді: «Түркі әлемі – ұшы-қиыры жоқ телегей теңіз кең дүние, шетсіз ұғым. Оның негізі қай ғасырдан бастау алатындығын, қанша замандарды басынан кешкендігін, бүгінгі таңда қандай мағынаға ие болатындығын қысқаша қайыру қиын қалай болғанда да, түркі әлемі дегенде біз бүгін адамзат өркениетінің дамуына өзіндік қайталанбас мәдениет қосқан байырғы түркілерді, олардың мұрагерлері – бүгінгі түркі халықтарын көз алдымызға елестетеміз. Олардың материалдық және рухани құндылықтарын еске аламыз. Түркі әлемі мәдениеті ұғымының ішіне арғы түркілердің заманынан бастап, күні бүгінге дейін түркі этносы жасаған, жазған, тудырған, салған, құрған қандай да бір деректі һәм дерексіз құндылықтарды кіргіземіз» - деп түркі әлемінің болашағына көз жүгіртіп, өткеніне ой жіберіп, ғылыми негізін ашып көрсетеді.

Көк түріктің көгілдір туын берік ұстаған, Орта Азияда теңдесі жоқ елге айналып келе жатқан Қазақстан республикасының алтын ордасы, бұрынғы Ақмола, Целиноград атанған Астананың соңғы жиырма жылда адам танымайтындай өзгергенін әлем біледі. Астана – елдің тірегі, соғып тұрған жүрегі. Астана – түркі әлемінің рухани орталығына айнала бастағанына әлем халқы да таңдана қарауда.

Профессор Ш.Ыбраевтың салиқалы ой тастаған мақаласы, түркі әлемінің алтын таңы атқанын әлемге таныта түседі: «Қазақстан Республикасы деген атаумен шаңырақ көтерген жаңа мемлекет, ең алдымен, қазақтардың мүддесін қорғап, әлем алдында соның жоғын жоқтайтын елге айналды. Қазақ халқы азап пен азаюды өткен ғасырда (XX ғасырда – М.К.) қаншалықты

көріп келсе, жаңа ғасырда (XXI ғасырда – М.К.) табыспен көбеюге де соншалықты кенеледі деп сенеміз» - деп ғұламалық ой айтады. XXI ғасырда жаңа жетістіктерге жетудің жолдарын нұсқай отырып, түрік әлемінің жарқын болашағына көз жібереді. Көне түрік әлемі жайлы түйінді ойлар айтады: «Қазақтың сақталғаны – Қазақстанның сақталғаны. Бұл – дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Қазақстанда өмір сүретін қазақ болсын, өзге ұлт өкілі болсын, осы қағидаға берік болып, соның өміршеңдігіне қызмет істеуге тиісті. Ал қазақ ұлтының табиғатын, болмыс-бітімін, аңсары мен арманын, жан дүниесін түсінбейінше, біз оның ертеңін болжай алмаймыз. Осы орайда қазақтың жанын ұғыну үшін көне замандағы түркілердің тарихын ой көзімен зерделеп, сол ықылым заманнан бері (Нұқ (с.с.ғ.) пайғамбардан бері – М.К.) сақталып келе жатқан материалдық және рухани мұраға аса үлкен ыждағатпен қарағанымыз абзал» - деп ой түйеді. Түрік әлемін тереңдеп зерттеген ғалым, бүгінгі қазақтың тағдырына ерекше мән береді: «Бүгінгі қазақтың бойында осынау алып Еуразия даласында тағдырдың жазуымен сан ғасырлар бойы Шығыстан Батысқа, Батыстан Шығысқа үдере көшкен (көшпенді – М.К.) қаншама тайпалар мен рулар, ұлттар мен халықтардың қаны бір екендігі мәлім. Оны, тіпті бүгін дамыған генетика ғылымы арқылы да оп-оңай дәлелдеуге болады. Ол тайпалар мен рулар, ұлттар мен халықтар түркі, монғол немесе иран, араб, славян т.б. тектен болды ма? Ол жағы бөлек әңгіме. Ең бастысы, біз бүгін қай тамырдан өрбісек те, кімнің қанын бойымызға сақтасақ та, соның бәрі – біз үшін тағылым алатын құнды тарих, өткен өміріміз. Ал кез келген қоғамда, дамыған халықтар баянды болашақтың бағытын белгілегенде қашанда тағылымды тарихтан сабақ алып отырған» - [8] деп көне түрік әлемінің тарихи кезеңдерін еске түсіреді. Парасатты ғалым болашаққа жол сілтейді. Ғалым ойларының дұрыстығына көзің жетеді.

Ғалым – түрік әлемі өмір сүрген, бұрынғы ғұндар мен сақтардың, қыпшақтың кең даласына еркін орналасқан Қазақстанның құдіреті мен құпиясына мән береді. Ғұлама ғалым өз ойын ашық айтады: «Бүгінгі таңда қалыптасқан геосаяси жағдайға байланысты тәуелсіз Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастың алдындағы өзінің барлық міндеті мен борышын ескере отырып, барған сайын түрік әлемімен жан-жақты интеграциялық жолдарды іздестіре бергендігі орынды. Бұл орайда әлемдегі араб, роман, герман, славян, мәдени, ғылыми, ағартушының мәселелерді бірлесіп шешуге талпына бергендігі жақсы. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың сындарлы да салиқалы саясатының ішінде түркі әлемімен бірігу идеясының орны бөлек екендігі – соның жарқын айғағы» [8] - деп, түркі әлемімен бірігу арқылы әлемдік мәнге ие болудың бағытын айқындай түседі. Ол үшін: «туған жердің ұлыларын мақтан ете отырып, сол арқылы ескі құндылықтарды сақтап, жаңа буынды тәрбиелейміз. Екіншіден, түркілік мәдениет дегенде, біз түркілерге тән дархан мінез, кеңпейіл меймандостық, көршімен тату тірлік, отбасы құндылығы, ғылым-

білімге құштарлық, жақсыға жақын болу секілді асыл қасиеттерді еске аламыз. Мысалы, еш уақытта түркілер өздері барып, біреуге дінін, тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін (ырым, тыйымдарын да – М.К.) күшпен сіндірген емес. Қайта, керісінше, өздері сан ғасырлар бойы тектілігін сақтап келіп, қандай бір жақсы жаңалықты бойларына қабылдауға қарсы болмаған. Соның арқасында бүгінде жойылып кетпей, ХХІ ғасырда жаңаша тыныстап жатыр. Біз – бүгінгі түркілер, соның ішінде қазақ халқы, байырғы есте жоқ ескі замандардан бері бабаларымыздан келе жатқан асыл қасиеттерімізді: өзімізге тән мінез – құлқымызды, бай рухани дүниемізді, мәдени құндылықтарымызды (ырымдар мен тыйымдарымызды – М.К.) шашау пығармай сақтап, соларды жаңа заманның талабына сәйкестендіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттап қалдыруымыз керек. Қазақ болып сақталу үшін (Түрік болып қалу үшін – М.К.), ең алдымен түркілік тамырымызды ұмытпағанымыз абзал. Түркілік ұлы рухты ұрпақ санасына сіңіре бергеніміз дұрыс» - [8] деген талапты таразыға салады. Есте қалмаған ескі замандағы түрік әлемінің құпиясына ой жүгіртеді. Қазақ халқының түбі бір түрік елінен екенін әлем таниды. Ғалым пікіріне сүйенсек, біздің тарихымыз түркілердің тарихымен өріліп, бірігіп жатқанын айқындай түседі. Түрік әлемін түбегейлі зерттеп жүрген ғалымның ой-пікірі түркі әлеміне еріксіз жетелейді: «Қазіргі Қазақстан – Батыс пен Шығыс өркениеттері тоғысқан, екі әлемдік үлкен мәдениеттер басын біріктірген мемлекет. Қаласақ та, қаламасақ та, тағдырдың жазғаны – осынау алып дала, сонда өмір сүретін халық ел мен елді, әдебиет пен мәдениетті табыстыратын алтын көпір іспеттес. Еліміз түркілердің, қала берді адамзаттың алдындағы үлкен тарихи миссиясы – жаңа заманда жаһандану тудырып отырған көп қауіптің алдын сейілтуге өзінің үлесін қосу. Осы жолда нақты істер, адамзаттық деңгейдегі маңызды шаруалар жаңа заманның тағылымды тарихына айналды – [8] деп, түркі әлемінің жетістіктеріне тоқталады.

Ғалымның өзі басқарып отырған Түркі академиясы отандық және шетелдік танымал түрколог ғалымдармен байланыс орнатып, сол арқылы бірнеше іргелі зерттеулердің өмірге келуіне жағдай туғызғанын тілге тиек етеді. Атап айтқанда: «Н.Назарбаевтың еуразиялық идеясы және түркі кеңістігі», «Түркі әлемінің көшбасшылары», «Түркі халықтарының байырғы этникалық тамырлары», «Түркі мұрасы және қазіргі қазақ әдебиеті», «Түркі фоностилистикасы», «Саян-Алтай түркілерінің мәдениеті мен тұрмысының ерекшеліктері», «Қазақ тілінің түркі тілдері жүйесіндегі тарихи орны», «Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму жолдары» т.б зерттеулер түркі әлемінің тарихынан сыр шертеді.

Шындығында Астана – түркі әлемінің рухани орталығына айналып келе жатқанына әлем халықтарының назары ауа бастады. Түрік Академиясының президенті Ш.Ыбраевтың: «Астананың дамығаны – Қазақстанның дамығаны. Ал Қазақстанның дамығаны – түркі әлемінің жаңғырғаны. Бұл ақиқатты дос та, дұшпан да мойындап жатыр, бүгінде.

«2012 жылы Астана қаласы – түркі әлемінің мәдени астанасы» деп жарияланғаны көп жәйтті аңғартады, сондай-ақ бұл саяси маңызы терең шешім тұтас түрік дүниесінің басын одан әрі біріктіруге өз үлесін қосатыны сөзсіз. Түрік Академиясы осы ортақ мақсатқа қызмет атқаруға жұмыла кірісіп отыр» [8], - деп Академияның соңғы жылдары атқарған жұмыстарына тоқталады.

Астана мен Түркістан – түрік әлемінің рухани орталығы екенін әлем халықтары біртіндеп танып келеді. Түркістан – түрік әлемінің туын көтерген көне шаһардың бірі. Түркістан – түрік әлемінің рухани және діни негізін қалаған қала. Оның болашағы да зор міндеттерді жүктейді. Түрік әлемінің тағылымды тарих сабағы – бәрімізге ортақ. Түрік әлемімен интеграциялық жолдарды іздестіру – тіл, дін, діл, әдебиет пен мәдениет бірлестігін қажет етеді. Астанада құрылған Түрік әлемінің Академиясы – түрік тілдес халықтардың тілі мен әдебиетін, діні мен мәдениетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін, рәсімдері мен ырым-тыйымдарын, көне заманғы фольклор жанрларын, ділін, рухани байлығын зерттеп, жинақтап, дамытатын орталық болуға тиіс. Академияның Қазақстан қалаларында түрік әлемін зерттеп, жинақтап, дамытатын ғылыми бөлімдері (филиалдары) болуға тиіс. Мақала авторы айтқандай, онда : «Тамыры тереңге тартатын, тағдыры қилы, өнегесі мен мұрасы бай түрік әлемін зерттеуде ашылмаған аралдар, шешімін күткен сауалдар жеткілікті екендігі белгілі. Оның мезгілдік шеңберін, мекендік кеңістігін айқындау ісінде әліге дейін нүкте қойылмады. Керісінше бұл әлемді қазған сайын (Түрік әлемін – М.К.), бұл дүниені зерттеген сайын оның тылсымы адамзат баласын таң қалдырып жатыр. Қазақтар – айбынды түркілердің заңды мұрагері, (қара шаңырағы – М.К.) солардан қалған қандай да бір мәдени, рухани, материалдық құндылықтарға иелік етуге құқығы бір халық. Сонымен қатар, қара шаңырақта қалған қазақтар – түркілердің өсиет еткен асыл аманатын орындауға тиісті қауым» - деп түркі әлемінің келелі істеріне бағыттап, міндеттерді жүктейді. Бұл міндеттер баршамызға ортақ. Түрік әлемін зерттеу, жинақтау, дамыту – жас ұрпақтардың елдігін сақтайды, бірлігін нығайтады. «2012 жылы Астана қаласы – түркі әлемінің мәдени астанасы» - [8] деп жарияланғаны қуанарлық шара екенін әлемде танып келеді.

Әлем халықтарына Астана, Алматы, Тараз, Шымкент, Түркістан, Қызылорда т.б. қалаларымыздың түркі әлемінен алатын орнын айқындау – баршамызға ортақ міндет болуға тиіс. Қазақстан аймағындағы қала, облыс, аудан аймақтарында түркі әлемін дәріптеудің жолдарын қарастырып, мектептер мен жоғары және арнаулы оқу орындарында жас ұрпаққа жан-жақты түсініктер берілсе, жастардың түркілік ақыл-ойы, ділі (менталитеті) дами түседі, түркілік сана-сезімі қалыптасады.

Тарихтағы көне түріктер әлемінің тілі мен әдебиеті, мәдениеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, рәсімдері, шығу тегі (генезисі), шежіресі, діні мен

ділі, ырымдары мен тыйымдары, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, аңыз-әңгімелер мен эпостық жырларының ғасырлар бойы қордаланып, жинақталмай жатқаны өкінішті-ақ. Амал не, ел болып Егемендігімізді алғанымызға 20 жылдан асса да, рухани байлығымызды жан-жақты жинауға шама келмей, әлі күнге дейін етек, жеңімізді жиі алмай келеміз. Кеңестің қасіретті заманы артта қалса да, көне түріктің рухани байлығын жан-жақты зерттеу назардан тыс қалуда. Шығармашылықпен айналысатын ақын-жазушылар мен ғалымдарға, зерттеушілерге жан-жақты қамқорлық жасалуға тиіс. Қазіргі таңда «Көне түрік әлемін» зерттеу – басты мақсат болуға тиіс. Сонда ғана біз өркениетті елге теңеле аламыз. Бабаларымыз мұра етіп қалдырған асыл қазынаны жинақтап, зерделеп болашақ ұрпаққа жеткізе білсек, өшкеніміз жарқырап елге танылады. Алтын қазына жер қойнауында жатса, рухани асыл қазына ел қойнауында жатыр. Қолда бар рухани қазынаны елге жеткізу – ердің ісі. Ел – ерін сыйласа, ер де – елін сыйлайды, құрметтейді, дәріптейді. Елдің туын – ері ұстайды, елі қоштайды. Елге – ер қадірлі, ер – елге қадірлі. Көне түрік әлемін жан-жақты зерттеу ісіне басты назар аударсақ тіліміз де, дініміз де, діліміз де (менталитетіміз де), әдебиетіміз бен мәдениетіміз де мәңгі сақталынып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Көне түрік әлемін зерттеу, жинақтау әлем ғалымдарының да назарынан тыс қалмауға тиіс. Қазақстан – түрік тілдес халықтардың мәңгілік Отаны, Астанасы болуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гумилев Л. Көне түріктер. -Алматы, «Білім», 1994 жыл, - 480 б.
2. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. -Алматы, «Қазақ университеті», 1992, -248 б.
3. Салқынбай Анар. Тіл тарихын зерттеген кемел ғалым //«Егемен Қазақстан», 18 ақпан, 2012 ж.
4. Сүлеймен Мамет. Түркі тарихын түгендеген //«Егемен Қазақстан», 18 ақпан, 2012 ж.
5. Ахметов Ә. Еуразия кілті: Бесінші өркениет табалдырығында. -Астана, 2011 ж.
6. Ысқақов Д. Түркі халықтарына ортақ әдебиет //«Қазақ әдебиеті», 14.10.2011ж., №41.
7. Алдан Смайыл. Аттила – Еділ жайлы шетелдік барлық шығармалар Қазақстанда басылып, сахналарда қойылуы қажет //«Егемен Қазақстан», 18 ақпан, 2012 ж.
8. Ыбыраев Ш. Астана – түркі әлемінің рухани орталығы. «Егемен Қазақстан», 24 ақпан, 2012 ж.
9. Керімбеков М. Ата тәрбиесі. (Алмастай асыл ойлар), I-II кітап, -Түркістан қаласы, -1998 ж., -100 б.
10. Керімбеков М. Шежіре – көшпенді өркениет мәдениетінің куәгері (эссе – шежіре) //«Ғылым жолы», -Тараз қаласы, №6, 2009, 18-29 б.
11. Керімбеков М. Қайталаудың көркемдік және теориялық ерекшелігі. Кітап – білім бұлағы (анофоралық қайталау) //«Ғылым жолы», -Тараз қаласы, №2(8), 2010, 22-29 б.
12. Керімбеков М. М.Әуезовтің философия жайлы ойлары және қазақ ырымдары мен тыйымдары туралы //«Ғылым жолы», -Тараз қаласы, №4(10), 2010, -66-71б.

М.Керімбеков. Л.Гумилев және тарихта көне түріктер әлемінің...

13. Керімбеков М. Мектепте М.Әуезов пен Абай шығармаларын жаңа бағдарламамен оқыту мәселелері //«Ғылым жолы», -Тараз қаласы, №4 (10), 2010, -121-181 б.

REZUME

M.KERIMBEKOV (Taraz)

L.N.GUMILEV AND RESEARCH IN HISTORY IN THE ANCIENT WORLD

In connection with the centenary of the scientist turkologist L.Gumilev, the author gives details of his work related to the Kazakh people and starts talking about the degree of evaluation works of the scientist in the Republic of Kazakhstan.

Б.ӘБЖЕТ

САРАБДАЛ СЫНШЫ, САЛИҚАЛЫ ЗЕРТТЕУШІ

(Белгілі әдебиет сыншысы, ғалым ф.ғ.д., профессор Құлбек Ерғөбек 60 жаста)

Ты был и остаешься талантливым ученым, чутко улавливающим цену слова, красоту стиля, качества, которыми, к сожалению владеют далеко не все литераторы.

Ч.Айтматов

Белгілі әдебиет сыншысы, қарымды журналист, көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Ерғөбек 2012 жылдың 26 желтоқсанында мерейлі 60 жасқа толды. Ол өзінің тынымсыз ізденісі, талмай еңбектенуінің арқасында әдебиет айдынындағы күрделі де ауыр саланың бірі – сын жанрында өзінің талантты әдебиетші екенін әдебиет майданында жүргендерге мойындатып үлгерді. Өзі қызыққан саланың қамалын алмай қоймайтын қайсарлығы, жеріне жете дәлелдемей тынбайтын тынымсыздығы оны әдебиеттегі жазушының лабораториясында, архивте көміліп отырып жұмыс істеуге алып келді. Қазақ әдебиетіндегі атақты классиктердің бірі С.Мұқановтың бастан кешкен күрделі кезеңдері мен пендешілікке тән күйбеңді тұстарын кейінгі ұрпаққа пынайы түрде жеткізу заманның сыздата ауыртып тудырған өзекті сұрағы болатын. Ғалым Қ.Ерғөбек бұл мәселені дер кезінде түсінді, алаштың арыстарының бірі, заманының заңғар жазушысының пынайы бейнесін ұрпаққа жеткізу

жолында аянбай еңбек етті. Күрделі тұлғаны аршып алу үшін сол дәуірдің «құбылып соққан замана желі» қалай тұрғандығын тамыршыдай тап басуы қажет еді. Осылайша ол жазушының шығармаларын терең талдай отырып, оның ішкі кухнясына, жазушының шеберханасына бара отырып, аумалы кезеңде қалыптасқан, пыңдалған қаламгердің көпқабатты қырларын ғылыми негізде жеткізіп отырды. С.Мұқановтың әдебиетке келу жолын ғалым былайша түсіндіріп өтеді: «Зерттеушілер Сәбит Мұқанұлы әдебиет есігін ақын болып ашты дейді. Бұл – жаңсақ. Сәбит Мұқанұлы әдебиет есігін эпос айтушысы – жыры ретінде ашқан. Табиғатынан дарынды бала жазба әдебиет өкілі болып қалыптасқанға дейін қазақтың талай эпосын жатқа білген, білгенін өрістете дамыта алқалы тоққа айтып, талай жанның құлағының құрышын қандырған, «әп, бәрекелде» дегізген. Әдебиетке ол осылай келген. Сәбит Мұқанұлының эпос айтушысы болғанын елемей-ақ қоюға болар еді, егер оның шығармашылығына кейін ауыз әдебиетінің ықпалы болмаса» деп жазады (Қ.Ергөбек. Арыстар мен ағыстар. Шеберлік шеберханасы. – Астана: «Фолиант», 2004. – 224 б.)

Ғалымның бұл айтқан пікірі пындыққа жақын. Жазушының қай шығармасын алып оқысаң да Сәбеңнің қазақтың ауыз әдебиетін жетік меңгергені байқалып тұрады. Қазақтың даласын суреттегенде әрбір жанды да жансыз табиғаттың жаратылысындағы әрбір сәтті қалт жібермеген, халық жадында сақталған ұғымдар мен аңыздарды ретін тауып шығармасына пайдалана білген. Мысалы «Мөлдір махаббат» романын оқып отырғанда Сыр бойы мен Торғай даласына дейінгі арада кездесетін аңдар мен шөптердің аттары, олардың өзіндік қасиеттерін оқиға ішінде келтіріп өткенде Сәбеңнің білімділігіне еріксіз таң қаласың. Жазушының зертханасына дендей енген ғалым Сәбеңнің ауыз әдебиетін еркін меңгергендігін айта келе әсіресе халықтық дастанға айналып кеткен «Сұлушап» поэмасы турасында былай дейді: «Қандай шығарма да өзінің жарық дүниеге келген уақытымен бағаланады десек, жиырмамыншы жылдары «Сұлушап» - әдебиетті ауызша ырғақ, ауызша қабылдаудан жазба әдебиетке, жаңаша ойлауға, профессионализмге көшіріскен көшелі туынды. Ол ауыз әдебиетіндегі дастандық дәстүрден роман, поэмаға көшудегі үздік үлгі» деп баға береді.

1991 жылы «Адасқандар» романының шығармашылық шеберханасы» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғаған кезде бір топ ғалымдар бұл үшін докторлық диплом беруі қажет деген тұжырымға келеді. Алайда, Сәбеңнің әлі де ашылмай жатқан қырларын зерттеу қажет екендігін, түйінді мәселелер шешілмесе, шаң басқан архивтің қойнауына кететіндігін ұғыну бір басқа, жанын аямай осы жолда тер төгу үшін де бір адамның ғазиз ғұмыры сарғайған хаттармен отырып өтетіндігін біле тұра барды, бар қуатын осы жолға сарп етті. Осылайша С.Мұқановтың шығармашылық шеберханасынан докторлық диссертация қорғаған ғалым қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген осы саланы алға қарай жылжуға айрықша үлесін

қосты. Алты жаста әкеден айрылып, жетімдіктің кермек дәмін татқан ғалым Қ.Ергөбек өзі зерттеу нысанына алған С.Мұқанұлының әдебиет саласына қалай келгендігін дәл анықтау жолындағы қажырлы еңбегін оқи отырып, кейде қос тағдырдың ұқсастығы арасында тылсымдық бір байланыстың бар екендігін байқатқандай болады.

Қ.Ергөбек 1970 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің студенті атанған кезден бастап ғылым жолында жүрген атақты ұстаздардың назарына іліге бастаған. Ұстазы профессор Б.Кенжебайұлының бағдарымен архив материалдары негізінде мақалалар жазуды бастайды. Әдеби процеске ерте араласуы, профессор Т.Кәкіпұлының назарына ілігеді. Кейін Алматыда қалып жұмысқа орналасуына осы ізденімпаздығы себеп болғандай. Университетті тәмамдаған соң Ұлттық ғылым академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына жұмысқа қалдырылады. Осы бір киелі шаңырақтың астында жүріп қазақтың небір майталман ғалымдарымен танысады, олардан өзіне ғибрат алады. Болашақ ғалымның ғылымдағы жолы осылайша басталып кетеді.

Өмірде рухани ұстазы әрі әке орнына әке болып, әкелік қамқорлық жасаған Б.Кенжебайұлы қазақтың ең алғашқы түрколог ғалымдарының бірі болатын. Шәкіртінің де түркология саласына барғанын қалаған еді. Ұстазы Бейсембай Кенжебайұлының артында қалған архиві мен жарыққа шықпаған мұраларын ыждағаттап жинап, оны жарыққа шығару жолында да шәкірті көптеген істер тындырды. Ғалымның артында қалған еңбектерін жинастырып, жүйелеп, құрастырып әрі алғысөзін жазып баспадан кітап етіп шығарды. Атап айтқанда: 1984 жылы «Жылдар жемісі», 1987 жылы «Әдебиет белестері», 1995 жылы «Асау жүрек», 2004 жылы «Тымпи», 2004 және 2010 жылдары «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбектері жарық көрді. Одан бөлек 2005 жылы «Бейсембай Кенжебайұлы» атты био-библиографиялық көрсеткіш, әр кезде ұстазы жайлы «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы», «Заманқапа», «Қайран да, қайран Бейсекең!» секілді көлемді мақалалар жариялап отырды. Қасиетті Түркістан топырағында А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің жанынан Б.Кенжебайұлының түркітану музейін ашты. Қазіргі кезде Б.Кенжебайұлы туралы деректі-ғұмырнамалық еңбегін жазып бітірді. Түркістан қаласында түркология саласын жандандыру бағытында да белсенділік танытып келеді. Өзінің бастамасымен 2009 жылы Түркістаннан өз қаражатына «Түркі халықтары кітапханасын» ашты. Кітапханаға өзінің өмірбойы жиған кітаптарын (шамамен он алты мыңдай) тапсырды.

Профессор Қ.Ергөбек – қазіргі түркі халықтары әдебиеті саласында қалам тартып жүрген бірегей ғалым. XX ғасырда өмір сүрген қазақ, ұйғыр, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, шуваш, шор, алтай, түрік жазушыларының еңбектері жайлы толайым зерттеулер жазып келеді. Ғалымның бұл еңбегін кезінде «адамзаттың Айтматовы» атанған ұлы жазушы Ш.Айтматов жоғары бағалаған болатын. Алматыдан Түркістан қаласына жұмысқа ауысқан соң түркі халықтарының әдебиетіне көбірек бет бұра бастады. «Түркістан жинағы» атты

Б.Әбжет. Сарабал сыншы, салықалы зерттеуші.

сериялы шығармалар жинағында түркі халықтарының жазушылары Ш.Айтматов, А.Якубов, М.Кәрім, Қ.Құлиев, Н.К.Зейбек, Н.Фазылов, Н.И.Васильев, А.Акматалиев, Ә.Нәжіп секілді ғалым, жазушылар туралы тұшымды зерттеулер жазып келеді.

Ғалым Қ.Ергөбек ағамыздың әдебиет саласында атқарып келе жатқан еңбектері елеусіз қалмақ емес. Қазіргі кезде Гуманитарлық Ғылымдар академиясының академигі, Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі болып сайланды. Қазақстан Журналистер және Жазушылар одағының мүшесі, Жазушылар Одағы Басқарма мүшесі, Халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты атағын алды. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 21 жылдығына орай еліміздің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан азаматтардың арасында профессор Қ.Ергөбек те Қазақстан мәдениетінің дамуына қосқан үлесі үшін Мәдениет және ақпараттар министрі Д.Мыңбайдың қолынан «Парасат» орденін алды.

Профессор Қ.Ергөбек 60 жасқа толып отыр. Ылғи да ізденіс үстінде тынбай еңбектеніп жүретін ізденімпаз, парасатты ғалымның әлі де халыққа берері көп. Жұмыстарына шығармашылық табыс тілей отырып, өмір жасы ұзақ болғай, халқы үшін шаршамай қызмет ете бергей деген тілек айтқымыз келеді.

МАЗМУНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
Каримов Б.Р. (Ташкент)	Путь превращения языка Абая в мировой язык и инновационного повышения статуса казахского языка Қазақ тілінің жаңа деңгейге көтерілуі және Абай тілінің әлемдік тілге айналуы	3-10
Karimov B.R. (Tashkent)	Abay dilinin dünya diline dönüşmesi ve Kazak Dilinin derecesinin yükselmesi Way to becoming language Abaya in world language and innovation upgrading the status of the Kazakh language	
Соегов М. (Ашхабад)	Как был восстановлен латинизированный алфавит туркменского языка взамен кириллицы (из личного опыта в связи с 20-летием его принятия) Түркіменстанда түркімен жазуы кириллицадан латын алфавитіне қалай ауысты (латын әліпбиінің қабылдануына 20 жыл толуына орай)	11-17
Soyegov M. (Ashgabat)	Türkmen Latin alfabesi nasıl oluştu How was restored Latinized alphabet instead of Cyrillic Turkmen language (from personal experience in connection with the 20th anniversary of its adoption)	
Omirbaev E. (Türkistan)	“Adil Sultan” Destanındaki İsim Yarım Ekleri Словообразования имя существительных в эпосе «Адил Султан»	18-23
Өмірбаев Е. (Түркістан)	«Әділ Сұлтан» жырындағы есім сөзжасам жұрнақтары Word-formation nouns in the epic "Adil Sultan"	
Ерімбетова А.Х. (Алматы)	Түркі тілдеріндегі тектес дауыссыз дыбыстардың сәйкестіктері Соответствие сходных гласных звуков в тюркских языках	24-27
Yerimbetova A.H. (Almati)	Türk dillerindeki bir kökenli ünsüz seslerin uyumluluğu Compliance with similar vowel sounds in turkic languages	
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
Еңсегенұлы Т. (Түркістан)	Көне түркі шығармаларындағы дәстүр жалғастығы Преемственность традиций древне тюркских произведениях	28-41
Yensegenulu T. (Türkistan)	Eski Türk eserlerindeki gelenek devamlılığı Continuation of the ancient traditions of Turkic work	
Қорғанбеков Б.С. (Шымкент)	Балмағамбет Балқыбайұлы шығармашылығындағы дәстүр мен жаңашылдық Традиция и новаторство в произведениях Баймағамбета Балқыбайұлы	42-61
Korganbekov B.S. (Shimkent)	Balmagambet Balkıbayulu eserlerindeki gelenek ve yenilenme Tradition and innovation in products Baimagambet's Balkybayuly	

Мырзагелдиева Б.Т. (Шымкент)	Ақыт қажы шығармаларындағы Ясауи дәстүрі Художественная традиция Ходжа Ахмеда Ясави в произведениях Акыт қажы	62-67
Mirzageldieva B.T. (Şımkent)	Akıt Hacı eserlerindeki Yesevilik Artistic tradition of Khoja Ahmed Yasawi in works Akyt kazhy	
Мәмбетов Қ. Мәмбетова М. (Түркістан) Mambetov K. (Türkistan) Mambetova M.	Түркі әлемі және Алаш Тюркский мир и Алаш Türk dünyası ve Alaş Turkic world and Alash	68-72
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
Жандарбек З. (Түркістан)	Қазақ шежірелерінің пайда болу және қалыптасу кезеңдері Этапы формирования казахской родословной	73-81
Jandarbek Z. (Türkistan)	Kazak secerilerinin doğma ve oluşma devirleri Stages of formation of the Kazakh ancestry	
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
Өсеров Т.О. (Түркістан) Сейтжан І. (Тараз)	Жамбыл облысы, Жамбыл ауданындағы ортағасырлық Бектөбе қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары Археологические исследовательские работы, проведенные в средневековом городке Бектөбе, который располагался в Джамбульском районе Джамбульской области	82-87
Öserov T.O. (Türkistan) Seytcan İ. (Taraz)	Jambul vilayeti Jambul ilçesindeki orta asır şehirlerinden Bektöbe şehrinde yapılan arkeolojik çalışmalar üzerine Archaeological research conducted in the medieval town of Bektöbe, located in the district of Jambul, Jambul region	
ХАБАРЛАМА		
Кафкасыялы А. (Түркістан) Кафкасыялы А. (Түркістан)	Nursultan Nazarbayev ve Türk Dünyası Тюркский мир и Н.Назарбаев Н.Назарбаев және түрік дүниесі Turkic World and N.Nazarbayev	88-90
Керімбеков М. (Тараз)	Л.Гумилев және тарихта көне түріктер әлемінің зерттелуі Л.Н.Гумилев и исследование в истории в древнетюркского мира	91-99
Kerimbekov M. (Taraz)	L.N.Gumilev ve Eski Türkler Dünyasının araştırılması L.N.Gumilev and research in history in the ancient world	

Әбжет Б. (Түркістан)	Сарабал сыншы, салықалы зерртеуші (Белгілі әдебиет сыншысы, ғалым ф.ғ.д., профессор Құлбек Ергөбек 60 жаста) Опытный критик, почтимый исследователь (Известный литературный критик, д.фил.н., профессор Кулбек Ергобеку 60 лет)	100-103
Abjet B. (Türkistan)	Ünlü tenkitçi ve belirgin araştırmacı (Edebiyat tenkitçisi, Professör Doktor K.Yergöbek 60 yaşında) Experienced critic, respected researcher (famous literary critic, professor Kulbek Ergobek is 60 years old)	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
ХҚТУ қалашығы Б.Саттархан даңғылы № 29
“Түркология” журналының редакциясы, 317-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01

Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс 630.